

A LÍRA PEREMVIDÉKÉN: A BÖKVERSEK ÉS ARANY JÁNOS

A bökvers szó első pillantásra meghökkenést kelthet az olvasóban. Nem véletlenül, hiszen a nyelvújítás idején sok görög–latin eredetű költői műszót magyarosítottak, melyek jó része manapság már megmosolyogtató. Az epigramma,¹ ami eredetileg költői föliratot (fogadalmi ajándékon vagy műtárgyon), sírfeliratot jelentett. Elnevezésére a nyelvújítás során több furcsa javaslat is született: iroma, élvers, elméncke, elmésdi, csípős vers, csalánzat, szikrák, szikély, villanyka, valamint a bökvers, ez utóbbi vált aztán elfogadottá a köznyelvben.² A szóalkotásba belejátszhatott a bök szó jelentése,³ s talán Kazinczy Ferenc *Tövisék és virágok*⁴ (1809–1811) epigramma-gyűjteménye is. Felmerül továbbá, hogy Pap Ignác⁵ tanár, orvos szóalkotása, aki előszeretettel magyarosított görög–latin eredetű költészeti műszavakat, így az epigramma bökvers-

¹ Ősi műfaj, mely a görög–latin antikvitásból eredeztethető. Az *Antologia Graeca* (rövid versek és epigrammák) gyűjteményének hatására, majd főképpen a római költő, Martialis költészete által terjedt el a világirodalomban, az ő epigrammája már szellemes fordulattal és csattanós poénnal zárult (PETZ, 1985, 654.). Az epigramma egyik válfaját úgy értelmezik, mint amivel valakit, vagy valamit megszurkálnak: valamivel való ironizálást, valaminek a kifigurázását, megtámadását, bírálatát jelenti, főként az irodalmi vagy politikai élet köréből (HAJDU, 2009). Irodalmunkban az epigramma kezdete és fénykora Kazinczyék korára esett, amikor is nagy divatja támadt, és egész epigramma-köteteket adtak ki.

² Ballagi szótára már számon tartotta, és a szinonimáit is közölte: „rosz szokást, visszaélést élesen és csípősen megrovó pár versből álló költemény, epigramma” (BALLAGI, 1867, I, 133.). Az epigramma magyarításáról élénk vita folyt, ezek során merült fel a bökvers kérdése is (PAJOR, 1862, 164.).

³ A Czuczor–Fogarasi szótárban a bökvers még nem szerepelt, csak a bök szó mint ige és mint főnév (CZUCZOR – FOGARASI, 1862, 1, 2, 52.); vö. ITTÉS (főszerk.), 2011, <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=b%C3%B6k>

⁴ Kazinczy gyűjteménye már megmutatta a tövis szó epigrammabeli jelentését, azt ugyanis, hogy valamiféle ’szurka-piszkáról’ esik szó. Ugyancsak ilyen értelemben fordul elő Terhes Sámuel epigramma-gyűjteményében is, amely *Szurony* címmel jelent meg 1844-ben (Lukácsy – Móser, 1999, 31, 3, 47.).

⁵ Pap Ignác poétikai tankönyvében ismertette a bökversről szóló tudnivalókat: „Ujabb költészink [...] az epigram’ [...] eredeti jellemét gunyorrá [szatírává] változtaták, ’s mint illyent e’ helyen *bökvers* név alatt tanuljuk megismerni... Olly rövid ’s elmés költemény, mellynek végén egy kifejlési csattanás történik, mellynek csipős szikrája oda hat vissza honnan a’ tárgy kiemelkedett, azon czélbül, mint a’ gunyor, hogy csipős szeszély által jobbitson” (PAP, 1846, 57.). Pap Ignác már 1828-ban kiadott egy költésztant, de ebben még nem szerepelt a bökvers kifejezés.

ként való elnevezése feltételezhetően neki tulajdonítható, bár Szily Kálmán nyelvújítási szótára (SZILY, 1902, 30.)⁶ Szentmiklóssy Alajos 1830-ban íródott (SZENTMIKLÓSSY, 1830; VELLEDETS, 1916, 281–286.) Bajzával (BAJZA, 1828) polemizáló, epigrammákat és esztétikai fejtegetéseket tartalmazó művét adja meg a 'bökvers' forrásául.

A bökvers, a közismert meghatározás értelmében epigrammaszerű, disztichonban íródott, rövid vers, amely ironikus, gunyoros hangú, nem művészi igényű alkotás. Ezt a definíciót vette át a *Magyar néprajzi lexikon* szócikke (SZEMERKÉNYI, 1977, 362.) kiegészítve azzal, hogy a magyar népköltészetben nem honosodott meg. Ez így igaz, de valójában a felirat ismert a különböző népművészeti tárgyakon (SZENDREY, 1931, 43–45.), nem beszélve a sírfeliratokról, melyek egyik változata a tréfás sírfelirat (SZENDREY, 1930, 194–207.).⁷ A bökvers és a rigmusköltészet hasonló vonásai szintén ismertek a kutatásban (KATONA – SIMON – VARGA, 1955; KÜLLŐS, 2004, 405–433.). Felvethető továbbá a gúnyverssel és a gnómával való kapcsolata is (CSÖRSZ RUMEN, 2013, 113–120.).

A bökvers közkeletű definíciója nem mindenben állja meg a helyét: az epigrammaszerűség, a rövidség és az igénytelenség nem feltétlenül inherens része a műfajnak. A bökvers gyakran személyes vonatkozású, és általában valamilyen aktuális eseményhez kapcsolódik (mulasztást, visszásságot pelligérez ki), karikírozó, parodisztikus, időnként kötekedő. A műfaj nyitott, s mivel nincsenek formai követelményei, nagy teret enged a rögtönzésnek, a frappáns ríposztnak, elmés fordulatnak és a meglepő élességnek, csattanónak, a nyelvi humornak. Rímelése a nagy költők keze alatt könnyed, bravúros és szellemes, ezért a világirodalom kiváló lírikusai is szívesen eljátszottak vele. Honi irodalmunkra Aranyt megelőzően is nagy hatást gyakorolt – gondoljunk többek között: Janus Pannoniusra, Balassi Bálintra, Zrínyi Miklóstra, Kazinczy Ferencre, Berzsenyi Dánielre, Kölcsey Ferencre, Kisfaludy Károlyra, Vörösmarty Mihályra (természetesen tovább folytathatnánk a sort) –, s a műfaj kedveltségét mutatja egészen napjainkig tartó továbbélése.⁸

Írásunkban Arany János költészetének egy kevésbé kutatott, „lírája peremén” (BARTA, 1987, 149.) meghúzódo, az apró műfajokhoz tartozó rögtönzéseit, „elegyes verseinek” kis csoportját, a költő tréfás korcs szóalkotásával élve:

⁶ „Bökvers, Szentmiklóssy 1830. – »Bökversék és eszmék«. Ez a címe Honváry álnév alatt megjelent egyik munkájának. – A címző értelme: epigramm.” (SZILY, 1902, 30.)

⁷ Arany sírverseiről: SZILÁGYI, 2005, 167–179.

⁸ Arany költészetének – ezen belül a bökversék – „sugárzó” hatására a 20–21. században számtalan vers született, az Arany-recepció legteljesebb antológiáját Csűrös Miklós állította össze (CSÜRÖS, 2017).

„mondacsait”,⁹ „akadémiai papírszeleteit”,¹⁰ „szösszeneteit”/„szesszeneteit”,¹¹ másképp emlegetve „forgácsait”, versforgácsait – összefoglaló névvel: bökverseit vesszük számba, melyekre az irodalomtörténészek közül az elsők között Barta János (BARTA, 1987, 149–163.) hívta fel a figyelmet, e műfajról az ő előadásai egyikében hallottam először.

A bökversek, azaz a „mondacsok”, az „akadémiai papírszeletek,” töredékek, a forgácsok elhelyezése, megítélése az Arany életműben már a kezdetek kezdetén fejtörést okozott a szerkesztőknek, az Arany-filológiának (NACSÁDY, 1978, 3.). Közbevetőleg megjegyezzük: nem úgy, mint a 20–21. századi költőknek, íróknak, például a nyugatosoknak: Babits Mihálynak, Kosztolányi Dezsőnek; majd pedig Németh Lászlónak, Petri Györgynek, valamint Lovétei Lázár Lászlónak.¹² Áttekintve az Arany János összkiadásokat, tudjuk, hogy ezek a kis versek – vagy legalábbis egy részük – több kiadásból kimaradtak, aminek számos oka van (SZILÁGYI, 2004, 367–379.). Köztudott, hogy *összes* művek valójában sohasem léteznek, ennek egyik oka a különféle cenzúrákban keresendő. Először is Arany öncenzúrájában, aki pályája végéhez közeledve kiadta *Összes Verseit, Összes Munkáit, Minden Munkáit*,¹³ és nemcsak összerostálta, hanem

⁹ Arany alkotta gyűjtőfogalom. Az Arany-szótár így határozta meg: „mondacs 1 fn ’a költő saját kifejezése kisebb, egy-egy ötletet versbe foglaló verseinek címeikén’. Mondacsok I (*Félmagyarság*); Mondacsok II (*A haza sorsa; Demokrata-nóta*)” (BEKE, 2017, II, 940.). Voinovich többször kitért rájuk, elsősorban mint Arany politikai nézeteinek foglataira, „előbb csak apró, epigrammaszerű versekben szólalt meg gúnyja, keserősége (Mondacsok.)” (AJÖM I, 1951, 535.). „A túlzók háborgása, Deák művének kicsinylése, az »alkotmányos sarjadék« elégtelensége, kik a nehéz időköt a gyerekszobában élték át: egy-egy fulánkos szúrásra ingerlik, ez odavetett apróságokat, »mondacsok«-nak nevezni.” (VOINOVICH, 1938, 193–194.) „Ezt az elnevezést a költő maga adta ezen apróságoknak” (AJÖM VI, 1952, 236.). Lásd még a 20., 23., 26., 30., 82. jegyzetet.

¹⁰ Az Arany-szótár definíciója: „akadémia 1 fn ’Magyar Tudományos Akadémia’ Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy... (Akadémia papírszeletek II).” „akadémiai 3 mn 1 ’az MTA ülésein készült’ Akadémiai papírszeletek I–II (címként) 2 ’az MTA által kiadott’ * *Az Almanach borítéka rendesen halványzöld*. A. J. (Almanach 1878-ra) (BEKE, 2017, I, 55.). Lásd még a 19., 29., 74. jegyzetet.

¹¹ Arany *Cynismus* című versének alcíme: Alkalmi szesszenés (1861). Kis papírszeletre íródott, a cím alatti sor nélkül. „Alkalmi visszavágás a kiegyezési tárgyalások alatt bécsi hírlapokban gyakran megszólalt kicsinylő, sértő támadásokra, mikor az országgyűlés nem fogadta el Bécs alkotmány-tervét, sem a feliratokra adott királyi választ” (AJÖM VI, 1952, 237.; ARANY J., 2018, 394.).

¹² Kosztolányi mérvadó értékítélete szerint: „Számos töredéke, forgácsa, akadémiai papírszelete maradt ránk melyek mellett nem haladhatunk el közönyösen” (*Pesti Napló*, 1917. február 18.; KOSZTOLÁNYI, 1976, 138.). Babits Mihály (BABITS, 1917), majd Németh László is hasonlóan vélekedett: „Kiadatlan versei, többnyire tréfás, széljegyzetforma firkák, azért oly izgatók, mert erről az igazibb Aranyról szólnak” (NÉMETH, 1939).

¹³A kiadások részletes leírását adja: BISZTRAY, 1959, 23–46.

egyúttal „át is rostálta” az életében kiadásra szánt műveket.¹⁴ Az apró verseket, amelyek szinte külön műfajt alkottak, elegyes verseknek, töredékes holminak, majd „*Elegyes költői darabok*”-nak (ARANY J., 1867) nevezte, és ezek egy részét elkülönítette a befejezett művektől. Előszavában (ARANY J., 1867, 3–7.) írt is róluk: „ezek a darabok akkoriban meglehetősen fölszaporodtak”, melynek okát az önkényuralom szörnyű éveinek ólomsúllyal ránehezedő, megbénító szellemi és társadalmi légkörével magyarázta. Alkotóművészetének ezen időszakában minden költői kísérlete, a nagyobb művek „egész kitartással révpartra vonszolása”, csak fájdalmas elégedetlenségben végződött: „Így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkemet” (ARANY J., 1867, 6.). Rögtönzéseit ugyanúgy, miként alkalmi költeményeit,¹⁵ nem is tekintette igazi, befejezett műalkotásoknak.¹⁶

Arany halála után a családja, barátai és tisztelői rendezték sajtó alá az írásait, de a gyűjtemény nem lett teljes – mivel az összkiadás, mint tudjuk, minden erőfeszítés ellenére eleve abszurd vállalkozás –, s mert mind Arany László, mind Voinovich Géza tovább szelektált, nem tartva be az Arany végrendeletében foglaltakat. Vargha Balázs szellemes, tömör konklúziójával élve a hagyatékot „agyonőrizték” (VARGHA, 1975, 69.).

Arany László feltett szándéka szerint „lehetőleg teljes gyűjteményt” akart kiadni, mindazt, ami a hátrahagyott kéziratokból, az *Összes munkáiba* (1883–1885) fel nem vett darabokból állt. Már a *Hátrahagyott Művek* (1888–1889) rendezése során apró – jobbára alkalmi – versikék bukkantak elő papírcetlikről, meghívók hátlapjáról, füzetek borítójáról, néha egy-egy ismerős emlékezetének, a szóbeli hagyománynak köszönhetően, melyek némelyike már közkezen forgott évek óta a barátok jóvoltából, hírlapi közlemények révén. Arany nemigen törődött ezeknek a kéziratával, nem is szándékozott megjelentetni azokat. A környezetében élők azonban sokat eltettek belőlük, akik „az efféle apróságokat is kegyeletos becsben tartották” (ARANY J., 1888, XXIV.). A nagykörösi tanárság éveiből főként Szász Károly (SZÁSZ, 1882, 694.) és Szilágyi Sándor,¹⁷

¹⁴ Fiatalabb kori művei közül többet megsemmisített, több versét is „inediták”-nak minősített, a késeiket eredetileg csupán „magánhasználatra” írta a *Kapcsos könyvbe*. „Hogy ezekből valamit közre bocsásson, arról sokáig hallani sem akart” – jegyezte meg Arany László (ARANY L., 1888, XX.).

¹⁵ Ezekről részletesen értekezett SZILÁGYI Márton (2003).

¹⁶ Szilágyi Márton megjegyezte: „Arany nemcsak az 1847 előtti műveit nem publikálta, hanem például későbbi, nagykörösi periódusának az alkalmi költészethez sorolható, egy elemi szintű nyilvánosságot megcélzó, szórakoztató darabjait sem. Azaz, láthatóan lírájának ezt a regiszterét egészében igyekezett kizámi életműve nyilvánosan vállalhatónak gondolt részéből” (SZILÁGYI, 2004, 372.).

¹⁷ Például egy háromsoros tréfát: „Weiss barátom, azt a foltot, / Amely tavaly még nem volt ott, / Viseld egészségesen.” (*Weiss barátom...* 1856) [=Weiss tanár úr kopaszodott, annak

néhány tanítvány (AJÖM I, 1951, 481.), rajtuk kívül Gönczy Pál lánya, Csiky Kálmánné révén maradtak fenn.¹⁸ Jókaitól tudjuk, hogy az unalmas akadémiai ülések előadásai alatt röpködtek köztük a papírfecnik: „Az akadémiai üléseken dirib-darab papirosokon szoktunk egymásnak izengetni. Én karikatúrákat mázlok neki, ő meg nekem epigrammokat küldöz. Egyet közlök belőlök. Arról volt éppen az értekezés, hogy a história csak azoknak a neveit jegyzi fel, akik szellemükkel hatottak és akik vérengző hadjáratokat viseltek. A papírrongyra, mit hozzám röpített, ez volt írva: »Az emberi öltöt nagy feledékenység / elnyeli mint tenger; / Csak kettő marad fenn az emlékezetben: / Der *Denker* und *Henker*.«¹⁹ „Az ilyen papírrongyokat én rakásra gyűjtöm – folytatta tréfásan Jókai –, s majd ha mind a ketten meghaltunk, majd ha a magyar uraságok belgák és angolok lesznek, ezreket fognak érte kapni – az örököseim” (ARANY L., 1888, XXIV–XXV).²⁰ Toldy Ferenc, Ponori Thewrewk Emil,²¹ Gyulai Pál,²² Greguss Ákos²³ (VOINOVICH, 1938, 212.), és maga Arany László is megtartott néhány

szólt a tréfa]. „Egy tanári vacsorán versben mutatta be az egész tanári kart.” Szilágyi Sándor e pár sort a *Magyar Hírlapban*, 1896. december 25-én jelentette meg (AJÖM VI, 1952, 220.), Szilágyi Márton kétes eredetűnek tartja (ARANY J., 2018, 539.).

¹⁸ Gönczy Pál névnapjára játékos cédulát küldött (AJÖM VI, 1952, 209–210.). Gönczy rokonainak keresztnevére is írt tréfás, nevet rejtő verset – *A Csikyek* címen – a „Boncold csak nyelvész” rögtönzés hátlapjára: „Első volt a Sándor, / Ki Estánnal vándorl. / Második a Kálmán, / Professzor az »Almán«, / Harmadik a Gergel, / Ki Pegazust nyergel.” A kis rögtönzés előbukkanásáról: *Magyar Figyelő*, 1913, 22, 16.; AJÖM VI, 1952, 172., 252–253. (ARANY J., 2018, 518.).

¹⁹ *Akadémiai papírszeletek* I. 2. (ARANY J., 1888, 419.; AJÖM VI, 1952, 146, 243.; ARANY J., 2018, 410, 1134.) Lásd a 10., 29., 74. jegyzetet.

²⁰ Történetükhöz Voinovich Géza egy más alkalommal a következőket fűzte: „Az 1860-as években a felújult politikai élet változásaira pendítette a *Mondacsok* epigrammáit. Az Akadémia ülésein kis cédulákra megjegyzéseket írkált a felolvasásokról, odacsúsztatva egyik-másik szomszédjának (*Akadémiai papírszeletek*) [...] Az ilyen papírszeletek nagy része elkallódott, aki egyhez-egyhez hozzájutott, eltette” (AJÖM VI, 1952, 215.).

²¹ Sokszor fontos megjegyzés kelt útra egy-egy papírdarabkán, melyet kétféleképpen is elmesélt Voinovich: „Mikor Ponori Thewrewk Emil tartotta székfoglalóját *A magyar zene ritmusáról*, a költő figyelmeztette, hogy csupa hosszú szótagból is akad vers a magyarban, s egy cédulán átadta neki egy népmeséből e sorokat, melyeket a medve mond: „Tányér talpam — — | — — Lompos farkam — — | — — Szép lány mátkám — — | — — Nyíss ajtót — — | — —”. (VOINOVICH, 1938, 212., lásd még: AJÖM VI, 1952, 244.)

²² Például a *Szenvedek én...* (1877) kezdetű verset (AJÖM VI, 1952, 175, 254.; ARANY J., 2018, 504.). Lásd a 70. jegyzetet.

²³ A *Mondacsok* II. A *Jaj, bíz ez a nevelészet* című cédula megőrzésének története Gregusshoz kötődik: „1865-ben Nagy Márton 1. tag tartott felolvasást *A görögök nevelészetéről*. (Arany főtitkári jelentése, 1865. dec. 11. az Akad. Évkönyvében. XI. kötet, V. darab 13. 1.). A költő az ülés alatt e sorokat vetette papírra. Közölte Greguss, *Költészet-tanában*, a »rimjátékok« között, csonkán.” – „Máskor egy székfoglaló alatt [Arany] ezt vetette papírra *Bolond Istókból* (II. 2.): »Mi egy pár évezred óta kész – Belátta, hogy neki

hasznos verset (ARANY L., 1888, XXIV.). A hagyaték rendezésekor újabb lapangó kis versek jöttek elő a korábbi évekből és az utolsó évtizedből – „néhány alkalmi rögtönzés és néhány kisebb töredék: vázlatok, röpke ötletek, megkezdett strophák” –, a legváratlanabb helyekről bukkantak fel: „fiókjai fenekéről, író-mappája ránczai közül, könyvek borítékáról, újságok széléről, meghívók hátlapjáról, sőt a legutolsók zsebeiből, a fidibusznak szánt papír-darabok közül” (ARANY L., 1888, XXIII.). Arany idős korában – ahogyan azt Arany László megjegyezte – már nem a barátainak, hanem csakis önmagának, önnön szórakoztatására írt bökverseket, „mintha az élet apró nyomorúságai elől a saját humorához menekült volna” (ARANY L., 1888, XXV.). Arany László mint maga is érzékeny költő, pontosan leírta, miért fordult édesapja ehhez a költői megoldáshoz: „a ki egykor lelke nagy convulziói, kedélyének meghasonlásai, hazája sorsa miatti aggodalmi, s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet, utóbb az apró-cseprő boszúságok, kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei ellen is humora játékában kereste volna az orvoslást. Ha bántotta valami, nem fakadt ki érte, egy-egy sóhajtásszerű versecskében nyertek érzelmi alakot, vagy egy stoicus mosollyal rázta le az apró mizériákat lelkéről” (ARANY L., 1888, XXV.). A művészi alkotómunka vagy a nyomasztó hivatal (folyóirat-szerkesztés, akadémiai titkárság, „a kötelesség: vámpír-vádja”²⁴) monotóniáját, majd időskorában az öregség unalmát megtörő játék volt ez a szavakkal, betűkkel, rímekkel, ötletekkel, de mindez több is, mégpedig egyik kedvenc szavajárásával élve: „commotió”.²⁵ Hiába látta Arany László ezeknek a fontosságát, megjelentetése miatt mégis aggodalom és kétely gyötörte: a sokszor töredékes anyagot hogyan fogadja majd az olvasóközönség? „Szabad-e az alkotó művész

kell megcsinálni.« – Greguss elvette a kis cédulát, Ballaginak adta, az később egy tanítványának. (*Budapesti Hírlap*, 1882. okt. 28.)” (AJÖM VI, 1952, 243.) A mondacsokról még: 9., 20., 26., 30., 82. jegyzet.

²⁴ Idézi Kosztolányi Dezső (KOSZTOLÁNYI, 1976, 238.). „Ez volt vágyam netovábbja, / Hogy ne légyek senki bábja; / Kötelesség vámpyr-vádja / Ne háljon mindig velem....” a vers címe: *Hoc erat in votis* (1878). „E cím Horatius egyik szatirájának (Lib. II. Sat. 6.) kezdő sora” – írta mellé Arany László, a *Forgácsok* közzé sorolta (ARANY J., 1888, 522.; AJÖM VI, 1952, 251.; ARANY J., 2018, 506.).

²⁵ Többjelentésű szó: mozgást, kedélyváltozást, (agyráz)kódást jelent, Aranynál szimbolikus jelentéssel bír. 1858. február 9-i levelében javasolta Tompának: „csinálj commotiót, lelki mozgást magadnak” (AJÖM XVII, 2004, 152.). Gyulai Pálhoz intézett 1877. október 22-i leveléből kiderül, hogy az *Őszikék* önmaga szórakoztatására íródtak, s gyógyírt jelentettek (AJÖM XIX, 2015, 388–390.). Ugyancsak ebben az évben (1877. július 7.), *Az elkészített* című versében öregező önmagának is tanácsként szánta: „... De hiú tett is jobb áldatlan panasznál: / Űz gondot, unalmat, és a mozgás használ.” Az *Őszikék* 3. darabja (1877) (ARANY J., 2018, 433.). Erről vallott 1877. július 9-én a *Naturam furcâ expellas...* című szonettben is, mely az *Őszikék* 5. verse (ARANY J., 2018, 433–434.).

műtermének minden forgácsát köz-szemlére tenni? Szabad-e a költő terveinek, eszméinek, ötleteinek kidolgozatlan vagy félig kész darabjait föltárni a világ előtt? [...] Nem jobb volna-e várakoznom még tovább is? Vagy legalább megválogatnom a gyűjteményt?” (ARANY L., 1888, IV.) Félt, nehogy a piederesztálra emelt, a népnemzeti „iskola” által egy évszázada kanonizált, eszményített, magasztos, koszorús Arany-kép egy esetleges „arcrongálással” (DE MAN, 1997) csorbát szenvedjen: „De vajon nem ártok-e a közzététellel a boldogult iránt tartozó kegyeletnek is?” – tette fel a kérdést, szinte kétségbeesetten (ARANY L., 1888, IV.). Hosszú tépelődés után ezt a szerkesztői, fiúi dilemmát úgy oldotta meg, hogy a befejezett verseket a *Rögtönzések, tréfák, sóhajok* (Arany L., 1888, 387–449.) című fejezetbe sorolta, a töredékeket pedig a *Forgácsok* fejezetcím alatt közölte (ARANY L., 1888, 481–528.). Ekképpen mentetetve döntését: „többnyire inkább csak életrajzi – lélektani – tekintetben lehet érdekük.” S ezzel szinte ellenmondásba keveredve a korábban leírtakkal, megállapította: „bohókás, apró, rögtönzött versei” Arany „jellemének s hangulatának e nem közönséges vonását” tárják elének (ARANY L., 1888, XXVI.). Ennek ellenére több verset is elhagyott (a „bohókásnak” minősített *A csillag-hulláskor* című, a Szent István-renddel kapcsolatos néhány nagyszerű mondacsát²⁶ és az Arany betegségéről szólókat: „Van egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők)” (ARANY L., 1888, XXX.). Az „egyáltalán közölhetők” (ARANY L., 1888, V.) – úgy, ahogyan a levelekből is – törölte a nyelvi vaskosságokat, a „hitbeli tiszteletlenségnek” számító kifejezéseket átírta,²⁷ egyszerűen leszögezte: „Minden válogatás önkényes. Mondhatni ízlés dolga” (ARANY L., 1888, V.), ugyanakkor – tegyük hozzá – az Arany szerkesztette kötetek esetében tudatos művészi komponálás is.

Ettől fogva Arany kisebb költeményei kiadástarténetének visszatérő és sokat vitatott kérdése a versek rendszerezése, sorrendjének megállapítása.²⁸ A hagy-

²⁶ Mégpedig a *Hiúságom* (Ad notam: Minek az a pörge kalap... „Minek nekem a rendjelek...”), *A szomorú kinézésű lovag* és a *Ha én egy jót alhatnám...* kimaradtak, majd Voinovich közölte ezeket (AJÖM VI, 1952, 141.; SZILÁGYI, 2018, 415–416.). Ehhez az utóbbi bökvershez számtalan anekdota fűződik, melynek egyik variánsa: „Fogfájásban szenvedek, / Érdemrendet küldenek; / Hej ha egy jót alhatnám, / Száz ily rendért nem adnám”, mely az eredeti szándékos megváltoztatása (TÓTH, é. n. 113.). Vargha Balázs Voinovichtól hallotta a valószínűleg eredeti, durvább változatát is (VARGHA, 1953, 366.). Mint már arra utaltunk, Arany László nyilván emiatt tette a nem közölhető versek közzé (ARANY L., 1888, XXX.). Többek között Kosztolányi Dezső, Faludy György; Szörényi László és Szilágyi Ferenc irodalomtörténész is említést tett róluk. Korompay a „csillaghullásról” írott tanulmányában érinti a történetet (KOROMPAY, 2012, 551.).

²⁷ Lásd erről részletesen KOROMPAY, 2000, 62.

²⁸ A kiadástarténetről összefoglalóan, a korábbi kritikákat is számba véve írt S. VARGA PÁL (2017, 31.). Hász-Fehér Katalin az Arany-kiadások közléshagyományának vizsgálatakor

tékot átvevő Voinovich Géza *Arany János Összes műveinek* kritikai kiadásában a regiszterbeli különbségek okán az I. kötet (*Kisebb költemények*) és a VI. kötet (*Zsengék, töredékek, rögtönzések, sóhajok*) verseit elkülönítette egymástól (részben a közlési hagyományt követve), de a kronologikus és a regiszterek szerinti csoportosításon túl egy harmadik, tematikus elvet követő kategóriát is beiktatott (*Sírversek a nagykőrösi évekből, Mondacsok I., Mondacsok II. A szerkesztői évekből, Forgácsok, tréfák, Karlsbadi apróságok, Főtitkárság, Nyelv és vers* és így tovább). Így az *Akadémiai papírszeletek*,²⁹ a *Mondacsok*, az *Őszikék* korának töredékeit a VI. kötetbe osztotta be. Az időrendi rendezés miatt a *Mondacsok*³⁰ két alcsoportra szakadtak, a *Forgácsokat* pedig leválasz-

felvetette, hogy „a szövegkapcsolatok néhány változatát áttekintve az eddig alkalminak tekintett, más szövegekkel dialogizáló műveket, »forgácsokat«, »mondacsokat«, paródiákat, szatírákat, epigrammákat, képaláírásokat nem kellene-e az életmű belső áramába integrálni, még akkor is, ha Aranynak nem volt már alkalmja dönteni megjelenésük felől.” Hász azzal érvelt, hogy 1867-es kötetéből Arany „nem zárta ki az addig elkészült töredékeket, kisebb darabokat. Vannak ezek között nyelvi, irodalmi játékok, indulatos reakciók, bírálatok, széljegyzetekből összeálló verses összefoglalók éppúgy, mint esztétikai, poétikai, olykor filozófiai vagy érzelmi érveket felsorakoztató, ars poetica-szerű darabok” (HÁSZ-FEHÉR, 2012, 174).

²⁹ A Hátrahagyott versek (*Rögtönzések, tréfák, sóhajok* 1888, 419–420.) rendezésekor Arany László az alábbiakat sorolta be az *Akadémiai papírszeletek* közé: I. *Jókaihoz* (1863); II. *Az emberi öltőt* (1865); III. *Toldyhoz* (1875); IV. *Egy másik meghívóra* (1880); V. *Budenzhez*, „Bálint Gáborról, a ki Hunfalvyt és a finnistákat szenvedélyes polémiával megtámadta” (1878); VI. *Bálint Gábor röpiratára* („melyben panaszosan kikelt az akadémia s a cultusministerium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ő maga annál hevesebben megtámadta mind a kétőt.”) (1878); VII. *A hangsúlyosok hexameterre*; VIII. *Caput, alas, pedes...* Ezt a beosztást Voinovich Géza a következőképpen módosította az 1952-es kritikai kiadásban (a *Forgácsok* fejezetcím alatt): *Akadémiai papírszeletek*: I. *Az emberi öltőt*; II. *Jaj, biz ez a nevelészet*; III. *Toldyhoz* (Ülési meghívóra); IV. (*Egy másik ülési meghívóra.*); V. *Budenzhez*; VI. *Bálint Gábor röpiratára*; VII. *Balassagyarmaton aszonták*; VIII. *Caput, alas, pedes...* (AJÖM VI, 1952, 146–147., 243–244.). Összehasonlításképpen álljanak itt a legújabb, a Szilágyi Márton által a 2018-as kiadásba felvett versek: *Akadémiai papírszeletek* I.1. *Az emberi öltőt*; 2. *Jaj, biz ez a nevelészet* (1865) (ARANY J., 2018, 410, 1134.). *Akadémiai papírszeletek* II. *Toldyhoz Ülési meghívóra* (1875) (ARANY J., 2018, 428.). *Akadémiai papírszeletek* III. 1. *Budenzhez*; 2. *Bálint Gábor röpiratára*; 3. *Caput, alas, pedes...* (1878) (ARANY J., 2018, 511–512., 1148.). Lásd még a 10., 19., 74., 95. jegyzetet.

³⁰ Voinovich Géza közlésében a *Mondacsok* I. fejezetcím alatt fellelhető versek: *Félmagyarság, Cilinder, 1861, A két madár, Coronini, Cynismus* (Alkalmi szesszenés.), *Az élclapok rajzolóinak, Poéta és politikus* (AJÖM VI, 1952, 125–127., 236–237.); *Mondacsok* II. *A haza sorsa, Demokrata-nóta* (AJÖM VI, 1952, 142., 242–243.), *Hinc illae, Az alkotmányos sarjadék, Az 1869-i választások, Másképen – Emlékre, A köztársasághoz* (AJÖM VI, 1952, 142–144., 215.). Itt jegyezzük meg, hogy a Szilágyi Márton által sajtó alá rendezett *Arany Összes költeményei* (2018) kötetben csak egy vers kapott helyet a mondacsok között, mégpedig a *Mondacsok* I. *Félmagyarság* (ARANY J., 2018, 377.). *A haza sorsa* és a *Demokrata-nóta* című verseket (ARANY J., 2018, 416.) Szilágyi Márton nem vette be a mondacsok csoportjába, mivel szerkesztői elvének megfelelően kronologikus beosztást

totta a „nagy életműről”, azt a képzetet keltve, mintha „itt csupán éretlen, hiányos vagy odavetett versekkel lehet dolgunk, melyek eszerint persze eleve csökkent értékűek volnának a tisztán önmagukért és az örökkévalóságnak készült, gondosan kidolgozott művekhez képest” (DÁVIDHÁZI, 2009, 1340.). Kizárni őket a kisebb költemények közül nem volt szerencsés, mert közöttük olyanok is találhatóak, amelyek az 1860-as évekből, a hosszú, a „nagy hallgatás”, a „nyűgözöttség” idejéből származnak, s más megvilágításba helyezik ennek az időszaknak a megítélését. Irodalomtörténészek sora azért is kifogásolta a „költői termés leértékelő maradék részébe való” utalását – Vargha Balázs találó kifejezésével élve –, „szégyenpadra” (VARGHA, 1953, 362.) állítását, azaz értékrend alapján történő elkülönítését, mert „a töredékek és rögtönzések egy részét sokszor csak egy hajszál választja el attól, hogy a rangosabb I. kötetbe, vagy az igénytelenebb VI. kötetbe soroltassanak” (BISZTRAY, 1961, 458.). Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a megjelent költői műveiben,³¹ hanem prózai munkáiban, szerkesztői megjegyzéseiben³² – lapszéli jegyzeteiben³³ – és leveleiben³⁴ is rengeteg rögtönzött rigmus, versszerű alkalmi improvizáció, kis vers bújt meg, másrészt pedig a már említett, a szóbeliség által tovább hagyományozott szövegekben is, amelyek csupán a kortársak emlékezetében (pl. anekdotákban) maradtak fent.

követett, így e két verset máshová, mégpedig az 1867-ben íródott néhány vers közé sorolta be (ARANY J., 2018, 416.). Lásd még a mondacsokhoz a 9., 20., 23., 26., 82. jegyzetet.

³¹ Sokat írt a *Kapcsos könyv* lapjaira és korábban is, más kéziratok mellé.

³² Az egyik ilyen rögtönzése (*Tompához*) a *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 22. számában (II. évf., II. félév, 3, 48.) a szerkesztői üzenetek között jelent meg, melyben Tompa Mihálytól levelet és verset várt: mert lapja, „a jó verseknek és mindenféle dolgozatokinak” – mint Tompának írt leveleiben ismételt panaszolja – mindvégig szűkében volt. »Török Bálint« című költeményének egyik stórfáját költötte át tréfásan, ezzel a címmel: Hanvára. »Várja soká, de mi haszna várja / Leveledet Figyelő bojtárja, / Ha soká jön, maga megy Hanvára«” (közölte BISZTRAY 1961, 459.; ARANY J., 2018, 397.). Tréfás versben kérte Jókaitól is az ígért novellát: *Jókaihoz I.* (Korábbi címe: Szerkesztői levél), *Jókaihoz II.* (ARANY J., 2018, 393–394., 397.).

³³ Széljegyzeteiben is – melyeket többek között könyvek, pályamunkák bírálatához fűzött –, szatirikus megjegyzések találhatók. Bírálatait időnként a szövegek végére odalőköt, hevenyészett epigrammában közölte. Például Szilágyi István szatirájára II. (Emlékbeszéd) Arany megjegyezte: „Vág, szúr, csíp, harap, öl: simít is, de nem ám szörmentén. / Nem csoda, Borzos, azért, hogy hajad élire áll” – idézi Voinovich (AJÖM VI, 1952, 201.). Szörényi László szellemes írásában számba vette azokat a kis szösszeneteket, melyeket Arany többek között Bajza és Szakál verseinek olvasásakor türelmét vesztve írt, melyek számtalanszor ritmikus-zenei javítások: „Igazán így mondta, / Szépen, sorjába, / lapos prózába” (SZÖRÉNYI, 2017, 34.), máskor epigrammát kanyarítva hozzájuk („Jó poéta Szakál: / De mikor nyög, k...”) (SZÖRÉNYI, 2017, 35.). Számos epigrammájának, az *Öszikék* és több, nagyobb költeményének kezdeménye, első változata ezekben a bejegyzésekben rejtezik.

³⁴ Arany 1852. október 1-én Tompának írott levelének záradékként kis verset rögtönzött: *Tompa Mihályhoz* (ARANY J., 2018, 233; 1109.).

Vegyük sorra és nézzük meg, miben is rejlik az értékük: a költői játékoságban,³⁵ a nyelvi zsonglörködésben, rímelő művészetében (rímjátékában, mely sokszor a komikum fokozásának is eszköze), a humorban³⁶, a játékba vegyített évődésbe beágyazott kritikában, vagy az abba belevont gúnyban, a parodisztikusságban, a szatírában, mely akkor jut el a legmagasabbra, amikor önszemlélettel, öniróniával társul. Vagy azért, mert annak a lehetőségét villantja fel, miképpen lehet „szegény anyagot végérvényesen poetizálni. Hogy nincs az életben semmi eldobandó, nincsenek jelentéktelen események a művészet számára, a művészetben minden számít” (PETRI, 2005, III, 35.; DÁVIDHÁZI, 2009, 1345.). „Egy irodalom alatti műfaj elevenedik fel általuk, de – amint arra Barta János figyelmeztet – egy nagy költő kezében” (BARTA, 1987, 149.).

Ezek a kis műhelyforgácsok sok esetben potenciálisan a nagy mű alkotóelemeivé, a költői alkotófolyamat részecskéivé válhattak: olyan apró molekulák, csírák, melyek magukban hordozták, szinte előre vetítették az alkotóerőnek azokat az összetevőit, részmozzanatait, amelyek kohéziót alkotva a befejezett

³⁵ Tarjányi Eszter a *Szövegformálás ereje...* című tanulmányában kitért a szójátékoknak az irodalomtörténet-írás általi megítélésére, mely azt a „tréfás rögtönzések komolyan nem vendő kategóriájába sorolta, és inkább csak a szerző életrajzához tartozó, személyiségére fényt vető adalékként kezelte. A magyar irodalom különösen nem gazdag benne... Míg az iróniát kitüntető figyelemben részesítik, addig a szintén antikvítás óta kedvelt szójáték sokkal kevésbé váltott ki érdeklődést, pedig – ahogy az irónia – ez is az explicit jelentés ellenében hat.” Aranynál a szójáték és annak koncipiálása elválaszthatatlan, a jelentés összetettségére és jelszerűségére figyelmeztet. A szójáték – szögezi le Tarjányi – „az egységesnek és egyértelműnek vélt jelentést pluralizálja, labilissá és kétértelművé teszi” (TARJÁNYI, 2013, 314–323, 321.). Arany játékoságra való hajlama egész költészetén végigkövethető, melynek eredete a debreceni diákévekre, majd a kollégákkal, barátokkal való tréfálkozásig vezethető vissza. Különösen Petőfivel alakult ki olyan játékos atmoszféra, amely feloldotta gátlásai alól, s „a szellem és az optimizmus felszabadult energiája” járta át „ezeket a bukfenceket”. „A hangot Arany 1847. márc. 31-én írt levelében üti meg már a megszólításban” – írta Barta János, majd megállapította, hogy „Arany május 27-én veszi át a kedélyes ingerkedést, csatolva hozzá a komikumnak egy rokonszenves változatát, az önmagán való humorizálást, amely aztán ebben a levélben a megcsúfolt plebejus haragjába megy át. S azután a következő hónapokban kibomlik az óriáskölykök hancúrozása: a komikus hatások skálája mindkettejüknél: az egyszerű név- és szójátékoktól és stílustréfáktól a fölényes intellektuális viszonyításig, a drasztikus nyersségtől a művelődési elemekkel űzött játékiig, a szimpla nevetéstől vagy hahotától a szatíra, az irónia és az önirónia könnyed finomságáig” (BARTA, 2003, 159–160.). Ennek a szelleme köszön vissza Arany kései bökverseiben, a felszabadult vidámság hangja nélkül. S közöttük vannak olyanok, amelyekben „az absztrakt fogalmak képies relációjában fogant concettóként állít elő kiterjesztett képet/tételt. Ez különböző analitikus variációk alapja. Eközben erős melodikus hatások is szervezik a mű egységét (bravúros rímelés, ismétlések, homonímiák, párhuzamos és ellentétes helyzetű, egymással azonos vagy egymástól különböző elemek viszonyai)” – állapította meg SZILI József (1996, 47.).

³⁶ „Humoron Arany a romantikus teória tragikus irónia-fogalmát értette, amellyel az író mintegy könnyezve nevet a világ semmiségén” (SZÖRÉNYI, 2004, 93.).

költemények egy némelyikében egészzé forrt össze. Erre talán legkorábban Babits figyelt fel, mégpedig az *Ének az öregségről* (1875)³⁷ című töredék és az *Epilógus* (1877)³⁸ összehasonlítása kapcsán: „Arany valószínűleg nem remélte – írta Babits –, nem is sejtette a bekövetkezendő áldott hónapokat, mikor egy nyári napon, [1877] július 6-án, megjövén »ritka kedve énekelni«³⁹ – csak egy lemondó búcsúdalfélét akart írni, öreg kora gyötrelmeinek állítani emléket, mint ahogy próbálgatta már, kezdte is (1875 körül költ az *Ének az Öregségről* töredéke); s így született az *Epilógus*. *Epilógus*nak készült, prolóógus lett belőle. De először talán még egy *Epilógus*, egy *Ének az Öregségről* igényével sem indult. Az első strófa ötletszerű formája, hanyag hangulatlansága arra látszik árulkodni, hogy ez sem eredt nagyobb szándékkal, mint bármelyik ama pársoros ötletkék, forgácsok közül, melyek ekkor már, valószínűleg nagyobb mennyiségben, mint ránk maradtak, hullottak el e gazdag műhelyből” (BABITS, 1917).⁴⁰

Arany bökversei funkciójukat és témájukat tekintve igen változatosak és sokfélék: az egyszerűtől a bonyolultig haladva mutatkozik meg bennük a nyelvi bravúr,⁴¹ többnyire keveredve, nem hozva létre tiszta típust. Némelyek a költői ösztön apró megnyilatkozásai, a homo ludens Arany köpönyege ujjából váratlanul, septében kiszakadt,⁴² kirázott improvizáció, a rím sugallta nyelvi

³⁷ ARANY J., 2018, 428.; AJÖM VI, 1952, 250.

³⁸ ARANY J., 2018, 431–433., 1137. Az *Őszikék* 2. darabja.

³⁹ Utalás a *Bolond Istók* Első énekének első versszakára (1850): „Kedvem van énekelni (ritka kedv / Egy idő óta!) s ami több, vigat, / Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv / (Humor) nevetett s olykor szívre hat...” (ARANY J., 2018, 851.).

⁴⁰ *Epilógus* (ARANY J., 2018, 431.) így kezdődik: „Az életet már megjártam”, a töredék – *Ének az öregségről* – pedig eszerint hangzik: „Vén vagyok már – Isten látja! – / Minden ember „ura-bátyja”, / Bár még ötvenim felén; / Leng fehér zászlója főmnek, / Megadásul az Időnek: / Tőle békét esdem én. // Kik velem egyenlők korban, / Még virulnak férfi-sorban...” (ARANY J., 2018, 428.).

⁴¹ Arany nemcsak a magyar verselés egyik legnagyobb összegzője és fejlesztője, hanem a rímelésé is. Erről többek között VAJTHÓ, 1942, 109–131.; SZÉPE, 1969, 1–32. Kísérletező-kedvéről, játékoságáról, nyelvi bravúrjairól, leleményeiről és lankadatlan kíváncsiságáról, valamint nyelvújító megoldásairól vallanak fordításai is.

⁴² *Ha napfényes Vízkereszt...* (1882) „Az Akadémiai Almanach halványzöld borítékára följegyezgeti az időjárás és egészsége változásait, parodisztikus nyelvészeti megjegyzéseit, egy tréfás verset az enyhe Vízkereszt (jan. 6) jó természettel biztató babonájáról” (VOINOVICH, 1938, 341.). Arany László említést tett róla a *Hátrahagyott versek* bevezetőjében (ARANY J., 1888. XXX.). Erről Voinovich még többet tud: AJÖM VI, 1952, 174., 253.; ARANY J. 2018, 531. A kis vers példája a „rímjáték tüntetően henye odavettségé”-re – summázta Barta János (BARTA, 1987, 154.). Azok közé a gnómákhoz tartozik, melyeknek egy része tisztán a meloszban (pl. különféle hosszúságú rimbokorban) „nyer lineáris formaalapot” (SZILI, 1996, 47.).

játék⁴³ – szójáték,⁴⁴ rébusz – ’talány’,⁴⁵ vagy egy jó, hirtelen támadt és odavetett ötlet,⁴⁶ ’csillám’ – magasabb fokon például a metrum, a versforma, a bonyolultabb rím szolgáltatta az okot a rögtönzésre. „Aranyban még akkor is, ha a nagy költészet igényét kikapcsolta, még mindig maradt valami, ami ébren volt, és könnyen hírt adott magáról: a poétai játékosztön, melynek legegyszerűbb eszköze a rím.” (BARTA, 1987, 151.) Kortársai tanúsága szerint bármikor – beszélgetve, vagy séta közben is – könnyen, spontán „pattintotta” elő a rímeket: „Most a reménynek egy hangját, Reményi!” – írta a „bolondos hege-

⁴³ Például az *Abonyi Lajoshoz* ilyen játék. A *Koszorú* 1864. szeptember 11-i számának (II. évf. II. félév, 11, 264.) Nyílt levelezés című rovatában írta: „Abony. Czikkeit vettük, jóízűen ettük; köszönet érettük”, azaz Abonyi Lajosnak címezte Abonyba ezt a tréfás üzenetet, amelyben a küldött kóstolót megköszönte (BISZTRAY, 1961, 459.; ARANY J., 2018, 403.).

⁴⁴ A számtalan játék közül kiemeljük a *Wohl Janka emlékkönyvébe* írott rögtönzést 1858-ból, mely az idegen szavak komikus használatára is példa: „To love, to like, enyelgénk, / Amaz sok, ez kevés; / (Szótár segélye nélkül / Támadt az érzés...” (ARANY J., 2018, 363.). Kosztolányi is kiragadott egyet közülük: „Egy papírra számokat írkált; 2, 5, 8, i, 10, 2. Ennek pedig a megfejtése: besötétítendő. Törökül magyarul angolul angolul franciául [a fenti szavak alá írva: első sor] bes öt eight i ten deux, [második sor] 2 5 8 10 2, [a harmadik sorba] ves öt ét i ten dó. Én úgy érzem, hogy ebből az öreges, bogaras rejtvényből a művész beszél hozzám, a művész elszigeteltsége, minden embertől való távolsága és idegensége” (KOSZTOLÁNYI, 1976, 139.). Szójátékokkal, gunyoros szófejtéssel csúfolta az etimológizálókat: „Hagyma (hagyj ma), lesz holnap is”; „Szarvas tag az uraknak, lencse, borsó parasztnak. (Vastag.)”; „Öttél-e, juhász? Öt tél, uram, meg öt nyár” – ilyen vaskos szójáték gyűjtemény meg is jelent tőle a *Magyar Nyelvőrben*, persze nem a saját neve alatt (ARANY J., 1879, 381–382.; AJÖM VI, 1952, 247.).

⁴⁵ Ilyen a *Verses, találós rejtvény* 1882-ből, melyet Ercsey Sándor látott meg az egyik *Budapesti Szemle* borítékán (ARANY J., 2018, 532.). „Még körösi tanársága elején, különösen Mentovich Ferenczczel vetekedtek a bohókás rébuszok gyártásában. Öregkorában is „csinált rébuszt, betűjátékot... Rajzolt is talányokat: fa ágon ül egy bakancsos, mellé írva ennyi: -tos; = bakafántos” (ARANY L., 1888, XIX–XX.; VOINOVICH, 1938, 34.; AJÖM VI, 1952, 209.).

⁴⁶ A *Szépirodalmi Figyelő* Vegyes rovatába sokszor megírta apró észrevételeit, gyakran karikírozva egy-egy eseményt, mint például egy utca nevének megváltoztatásának jelentéktelen hírért, mely egy versének is alapjául szolgált. Mikor át akarták keresztelni a „hárompipa utcát” Kisfaludy nevére, Arany verset (*A Három-Pipa utca*) is rögtönzött e „tragikomikus pipák reménybeli távozásáról” a *Szépirodalmi Figyelőbe* (1861, [I. 17. sz.] február 27, 271.), melyhez bevezetést is írt: „Emlegetik a lapok, hogy a »hárompipa utcát«, melyben szerkesztőségünk ideigvaló sátorát felütötte, Kisfaludy-utcának keresztelték. Mi ugyan e változásnak legkisebb nyomát sem vettük észre; mindazáltal úgy megőrülénk e tragicomicus pipák reménybeli távozásán, hogy tüstént az alább olvasható verset rögtönzök, mely keveset ér ugyan, de elég jó a »hárompipa« mellé: Kisfaludy egy pipáról / Mondá elmés pipadalt: / Méltó /Illő, hogy e »három pipa« / Nyujtson érte diadalt. / Éljen hát az ő utcája! / S a magyarnak »nagy pipája« / (Mint a régi példa jár), / Legyen egyszer tömve már!” (AJÖM XII, 1963, 21–22.) Erről bővebben VARGHA, 1969, 21.; AJÖM VI, 1952, 237–238.; ARANY J., 2018, 383.; 1130.

dús albumába”.⁴⁷ Hirtelen riposztolt, így például Vámbéry dunai panorámát dicsérő szavaira: „Csak az a hátrány, / Büdös a kátrány”,⁴⁸ vagy Greguss Ágost képviselőválasztási kudarcáról kanyarított tréfás rímet: „Balassagyarmaton aszonták: / Nem kell nekünk Greguss, csak Szontágh.”⁴⁹

A versek nagy hányadát teszik ki azok, amelyekben többnyire ő maga tűnik fel, hullámzó kedélyvilágának, hangulatának, élethelyzetének megfelelően, az alkotókedvtől függően, hol kesernyésen vagy kimondottan keserűen, hol magát sem kímélő szarkazmussal, öniróniával, sóhajtóként, ironikus, önkicsinyítő parodisztikus-önlefozós tartományba kerülő meghökkentő megjegyzésként, életfelfogásának különös megnyilatkozásaként vagy csupán széljegyzésként.

A személyes, a „meddő” panasz, élete, költészete egészen végigkövethető – kivált leveleiben, s ezen belül is a Tompának írottakban, teljes nyíltsággal vallva magáról, világosan látva, elemézve önmagát, munkakedvének hektikus – hol fellobbanó, hol elenyésző – voltát („Egyébként lusta mélabú temet, mely elefántnak néz szűnyognyi bajt.”⁵⁰), költői teljesítményét: „Édes Mis-kám! betegek vagyunk mi, elégületlenek, szenvedők.”⁵¹ Hangja ennek megfelelően változó, hol levert, bús vagy melankolikus, hol pedig inkább humoros, csúfondáros, mint például a *Bolond Istók* második énekében – s ha ezt a verses regényt biografémaként olvassuk – teljes palettáját megmutatja az önparódiának: az énkép ironikusságának, az önéletrajz játékosságának⁵² (TARJÁNYI, 2013, 198–211.), mely visszaköszön a bökversek önértékelésében. Sőt, ez a hang egyre inkább meghatározóvá vált a kis versekben: „Ha én énekelek, csak dúdoló, / Mint e szép szigeten a szűnyogok”,⁵³ főképpen életének utolsó évében, amikor „nemcsak a fájdalom fáj, de az öröm is, a keserű meg az édes

⁴⁷ Szász emlékeiben úgy élt, hogy Reményi Ede jótékonyági célra gyűjtött Kőrösön, Arany verssel fizetett, az idézett két sor a *Reményinek Emlékkönyvbe* című verséből (1860) való (ARANY J., 2018, 368.; 1128.).

⁴⁸ Vagyis a parton lévő kátrányos hordók büzlöttek. *Csak az a hátrány...* (ARANY J., 2018, 539, 1154–1155.). Voinovich az anekdotát kissé másképp közölte (AJÖM VI, 1952, 243.). Szilágyi Márton a kétes hírvű „versek” közé osztotta be. Megjegyezzük, hogy szinte minden egyes „törmelék” mögött áll egy történet, mindegyikre azonban nem tudunk kitérni.

⁴⁹ „Egy akadémikus emlékezett rá, hogy mikor Greguss Ágost képviselőjelöltként Szontágh Pállal szemben megbukott, Arany akkor rögtönözte ezt a kis kádenciát” (<http://www.nograd.net/irodalom/bgyarmat/arany.html>; AJÖM VI, 1952, 147.; ARANY J., 2018, 530, 1151.). Lásd még a 29. jegyzetet.

⁵⁰ A *Bolond Istók* Második énekének (1873) 12. második sora (ARANY J., 2018, 890.). Így kezdődik: „Nem dolgozom, csak ha valami hajt.”

⁵¹ Arany János Tompa Mihálynak 1862. szeptember 13. (AJÖM XVIII, 2014, 120.)

⁵² A fejezet (VII.) címe: Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága. *Bolond Istók*.

⁵³ „Amikor már némelyek tudtak a Kapcsos könyv meglétéről, a Szigeten az egyik járókelő megkérdezte: van-e újabb vers benne. Arany ezt a kis rímjátékot rögtönözte rá” (BARTA, 1987, 151.; a történet variánsa: AJÖM VI, 1952, 243.).

is”.⁵⁴ A már „nevezetes névtelenség”-be, burkolódzó, a világtól betegsége miatt is elzárkózott – elzárt, magányos költő „mazochisztikus öngyötréssel” (KOSZTOLÁNYI, 1976, 138.), rezignáltsággal csúfolódik önmagán: „Mi vagyok én? Senki Pál, / Egy fájó gép, mely pipál.”⁵⁵

A nagybeteg költő panaszkodásának egyik fő oka, a bajok okozója a mindenféle hivatal, a szerteágazó, nagy felelősséggel járó akadémiai munka,⁵⁶ melynek súlyosan megterhelő, időrabló, lélekölő, gépies és unalmas volta évről évre egyre gyötrelmesebbé vált.⁵⁷ „Rab vagyok – írta Tompának 1868. február 27-én –, mindennapi rabja a hivatalnak, és engem senki se pótol” (AJÖM XIX, 2015, 166.). A számára oly fontos egzisztenciális biztonságot meghozta ugyan,⁵⁸ de a kezdetekben remélt lelki megváltást nem, s egyre inkább beigazolódott azoknak az igaza, akik azért nem szavaztak rá az akadémiai választáson, mert úgy gondolták, elvonja az erejét a versírástól (VOINOVICH, 1938, 178.). Mint azt Arany László a *Hátrahagyott művek* bevezetőjében megírta (Arany L., [1886. május] 1888, XI–XII.), az ötvenes években szinte csak töredékes művek születtek, a hatvanas években a *Buda halála* után (kivéve a *Bolond Istók* II. énekét 1873-ban) alig-alig írt egészen 1877-ig, „eredeti művein alig dolgozott valamit” (Arany L., 1888, XVIII.). Nem véletlen tehát, hogy gyakran vont – többnyire komor – mérleget pályájáról, többek között egy 1866 decemberében Tompának írt levelében: „Szeretnék menekülni ettől a nem nekem való hivaltaltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő

⁵⁴ A *Balzsamcsepp* című versre (1857) utalt Kosztolányi (KOSZTOLÁNYI, 1976, 138.), melyben „tuléző fájvirág”-nak nevezi magát Arany (ARANY J., 2018, 352.).

⁵⁵ *Mi vagyok én?* (1882) „Ki és mi vagyok?” – kérdezte tőle Petőfi 1846-ban. A *Válasz Petőfi Sándornak* című versben akkor a következőképpen hangzott rá a felelet: „S mi vagyok én, kérde. Egy népi sarjadék...” A két önmeghatározás ideje – 1847 és 1882 – Arany életének két fontos, mondhatni életbevágó éve. A *Senki Pál* Petőfi fennköltebb költői kérdésére írt parodisztikus, önironikus felelet, biográféma. Senki Pál ugyanis az írott előképekben (pl. a ponyván) beteges, a hétköznapi dolgokban ügyetlen, kicsit semmire való ember, aki mindenbe belebukik. „A hamisság, a látszat, a hiábavalóság, de egyben a bolyongás, az otthontalanság, a sehová sem tartozás szimbólumaként került be a köztudatba, s vált a komikum forrásává a legkülönbébb szövegtípusokban és közegekben. Arany kétsorosában a gép-metaphora és a Senki Pál-motívum egymásra leképződve, egymást felerősítve kap önironikus felhangot.” (HÁSZ-FEHÉR, 2012, 158.) A kis epigramma példa arra is, miként születik vers a legkülönbébb és jelentésszintű előképek, összimbólumok szövegátlazatából. A vers keletkezéséről, filológiai hététréről bővebben: AJÖM VI, 1952, 255.; ARANY J., 2018, 532, 1151.

⁵⁶ 1865–1869 között a titoknokság, majd 1870–1877 között a főtítkárság.

⁵⁷ Ha csak az iratok számát tekintjük, az is mutatja a feladatok igencsak „súlyos” voltát: „1865 és 1878 között papírra vetett titoknoki fogalmazványai: mintegy 4100 darab félfives papír, valamint 339 ülési jegyzőkönyv” (GAZDA, 2008, 232.).

⁵⁸ Ezt indokolta meg *Otium* (1879) című versében: „Hiszen daloltam már is / Untig eleget, / Az énekes madár is / Magvat szedeget” (ARANY J., 2018, 514.).

kevés időmet, magam szabadjában használni fel. Szidnak, hogy keveset írtam: de barátom, annyi és mindig oly terhes hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professzorság, szerkesztés – titoknokság! mind egy egész embert kíván; napról napra elfoglal, nyűgöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom?” (AJÖM XIX, 2015, 54–55.)⁵⁹

Több kis versében készített filozofikus mélységű számvetést,⁶⁰ melyek legmélyén ott lappang, majd egyre jobban fölerősödik az önmagában, művészi értékében – lángelméjében –, teljesítményében,⁶¹ az írás céljában, értelmében⁶² való „örök kétely”. A kiteljesedni nem tudás, a töredékes életmű tudata kishitűséget, önbizalomhiányt, állandó szorongást és félelmet keltett benne, melyet kínos testi és lelki betegsége még jobban fölerősített: „Nem fáklya vagy, élettem: / Vagy te silány gyertya, / Mely csepü-kanócat / Sercegve itatja, / Majd-majd el is oltja. // Mégis ha elégne! / De mennyi hiában / Elcsepeg, elcsurog /

⁵⁹ Három évvel korábban, 1865-ban Lónyay Menyhértnek foglalta össze az akadémiai állással kapcsolatos gondjait, dilemmáit („az a két év, mennyit maximum gyanánt ígértem magamnak, midőn a megválasztáskor kijelentém, hogy hivatalomat ideiglenesnek kívánom tekinteni, a míg az Akadémia körültekinthet alkalmasb egyén után. A két év igazolta csekély önbizalmamat: éreztem folyvást, hogy kötelesség volna lelépnem, de nem láttam nyílást további existenciámra, s így – maradtam” (AJÖM XIX, 2015, 82.), és sértődöttségének okát – ugyanis nem kapta meg Szalay László után az akadémiai lakást, amit az *Ártatlan dac* (1865 körül) „humorkás elmejáték”-ában szóvá is tett. Az Akadémia palotájának avatása napján írta, melyet a *Kapcsos könyv* őrzött meg: „A Tudománynak háza vagyon: / Ennek örüljek hát ma nagyon? / Kell gyalogolni a lelkem agyon / Nyári melegben, téli fagyon. ... Nincs, ki ne lássa, bár csupa vak, / Hogy kocsis helye kocsin a bak; / Ha leszorítják, hajtja gyalog: / Csakhogy ez aztán lassu dolog” (történetéről lásd VOINOVICH 1938, 183.; ARANY J., 2018, 408.).

⁶⁰ A *Sejtelem* [1] (1881) a számadás verse, mely figyelmeztetés és egyfajta rendelkezés is; utalás a *Toldi szerelme* befejezési körülményeire, Arany kétségeire az „öregem” végzett munka végeredménye miatt: „Ifjúkori munkát örege ne végezz, / Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez, / Mert a keverék-mű a fejedre támad, / Inkább töredéknek maradjon utánad” (AJÖM VI, 1952, 176, 254.; ARANY J., 2018, 529.). Ennek humoros változata a *Gyöngyösiád* (1880): „Fáradt elmével ne akarj futtatni gebével: / Mert gebe meg ha szakad, kitöri árva nyakad” (ARANY J., 2018, 516.). A humor az önparódiából és verselésből fakad (a cím Gyöngyösi Jánosra céloz, a leoninusok faragójára). „A leoninus hexameterben a metszet előtti nyomatékos szótag rímmel az ereszkedő sorvéggel, a rímmek ez a »billegő« egyensúlyi helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy az igényes poétika elutasította a leoninust” (J. SOLTÉSZ, 1987, 132–133.), de Aranynál ennek alkalmazása szándékos, ez szolgálja a vers humorát, ironikusságát. Voinovich megjegyzése: „Ceruzával, egy füzet letépett címlapján, rajta: Inedita” (AJÖM VI, 1952, 254.; ARANY J., 2018, 516.).

⁶¹ Arany egész költészetét folyamatosan töredékesnek tartotta, „irodalmon kívülálló, kishíján elkallódott féltetheységnek saját magát” (SZÖRÉNYI, 2016, 71.).

⁶² Az *Írjak? Ne írjak?* (1856) című versében megfogalmazott dilemma (ARANY J., 2018, 331–334.).

Így átabotában: / Áldatlan munkában.”⁶³ – a lírai én élete már semmit sem érő gyertya, vont le a konzekvenciát alkalmi számvetésében. Ha emellé tesszük a *Főtitkárság* című vers négy sorát, megkapjuk Arany önszemléletének és önki-csinnyítésének esszenciáját: „Szép megtiszteltetés, / De nem bírok vele: / Nem vagyok már a kés, / Hanem csak a nyele.”⁶⁴ E versben egyúttal utalás történt *A csillag-hulláskor*⁶⁵ (1–11) összefüggő csoportot alkotó darabjaira. Ugyanis 1867-ben a koronázáskor Arany is megkapta a Szent István-rend kis keresztjét, hiába is tiltakozott ellene. „A költői-közéleti szereppel együttjáró, a költőt Pestre költözése óta egyre feszélyező szorongás *A csillag-hulláskor* című versekben tört föl” feltűnően indulatos erővel (Nacsády, 1978, 11.). A kereszttel kapcsolatos mizériára reflektálva „hullott le” ez a versciklus, mely lelkiismereti vívódásának, magát gúnyoló nyugtalanságának pontos tükre, s – Barta Jánost idézve – „többet vall Arany költői és főleg emberi jelleméről, mint számos nagy verse” (BARTA, 1987, 157). Az őt ért megrázkódtatás, megrendülés olyan elementáris volt, hogy képtelen volt nagyobb műben feloldani a traumát – valószínűleg ez is belejárt a nyilvánosságtól való elzárkózásába és a hallgatásba, de minden nyom nélkül nem múlhatott el, így „verscsillagocskák sziporkáztak utána” (BARTA, 1987, 158).

Korán jött öregségéről, életuntségéről, különféle betegségeiről is gyakran beszélt (AJÖM XIX, 2015, 535–536.), ezek külön kis csoportot alkotnak a forgácsokon belül. „Régi bajomban szenvedek”, „Kedélybeteg vagyok” – írta már az 1850-es évek közepén, harminchat-harmincnyolc éves korában. Kis verseiben egy mélabús, megtört, „hypochondriára”⁶⁶ hajlamos, koravén ember képe rajzolódik ki: „Férfi-korom végefélé máris, / Hideg nekem a delelő nyár is, / Koravénség hava ül felettem: / Mind a világ »ura-bátyja« lettem.”⁶⁷ Öt-

⁶³ *Aj-baj!* (1869) Az *Őszikék* ciklus darabjai (4.) között jelent meg a *Kapcsos* könyvben. Voinovich a *Főtitkári évek* című csoportban közölte (AJÖM VI, 1952, 149, 245.; ARANY J., 2018, 422.).

⁶⁴ *Főtitkárság* (1868) Utolsó két sora szállóigévé vált – jegyezte meg Barta János (BARTA, 1987, 159.). AJÖM VI, 1952, 149, 245.; ARANY J., 2018, 422.

⁶⁵ 1867. Mint azt már jeleztük, Arany László hármat kihagyott közülük. Megemlíti a jegyzetben, hogy a VI. „kortesnóta volt, a harmincas években, Szabolcsban, persze más nevekkel, a kik akkor nyertek kitüntetések. Dallama: »Kinyílt a tulipán!« Egy-két bántó czélzás Arany ellen is volt az ellenzéki lapokban, mikor a rendjelet kapta” (ARANY J., 1888, 417.). Voinovich szerkesztette őket egybe: (AJÖM VI, 1952, 139–141, 242.) I. *Azt beszélük, rendjelet kaptam*; II. *Ami benne fényes*; III. *Másképp Fénye, ragyogása...*; IV. *Járnak hozzám méltóságok*; V. *Csillagot, keresztet noha rám aggattok*; VI. *Kis keresztet*; VII. *Régi dal; új szöveg Székács, Arany, Szilassy*; VIII. *Hiúságom!*; IX. *A szomorú kinézésű lovag*; X. *Ha békülnek, határt háynak*; XI. *Ha én egy jót alhatnám...* (ARANY J., 2018, 414–416.).

⁶⁶ *Egy kis hypochondria* (1854) (ARANY J. 2018, 302.).

⁶⁷ „*Uram-bátyám*” (1869) (ARANY J., 2018, 422.), *Az Aj -baj!*, a *Főtitkárság* és az *Alunni* című versek után született, ebben a kevés verset hozó esztendőben. Voinovich Az öreg-

venhárom évesen írta: „Az élet rajtam egyre nehező; / Kivénültem kortársaim közül.”⁶⁸ Időnként azonban felülkerekedik a kedélyét megülő rossz gondolaton. Ennek bizonyosságai azok „az apró komolyan komolytalan verssziporkák”, melyekben keserédes, sokszor pedig groteszkbe hajló humorral figurázza ki saját magát: „Szenvedek én egyben-másban, / Vén hurutban, fulladásban...”⁶⁹ Nem sok idővel a halála előtt egyre romló egészségi állapotáról is tud gyilkos iróniával verselni: „Tegnap mint ma / Hurut, flegma, / Gyilkos asthma, / Emphysema, / Meg rheuma, Örök téma.”⁷⁰ „Azt hittem a télen, hogy fűbe harapok: / De látom, ez egyszer tán még fűre kapok.”⁷¹ „Vagy a tüdő, vagy a máj, / Vagy a szív, de az a táj! / Érzem, szorul, feszül, fáj. / Ettől csappan meg a háj: / Ez mondja majd nekem: állj! / Hanem panaszt ne ejts, száj! / Az élet úgy se volt báj, / Meghalni jobb, ha – muszáj!”⁷²

Nagyszalonta utáni sóvárgása egész költészetén át végigkövethető, öregkorára szelíd sóhajú rímjátékká alakult: „Szülőhelyem, Szalonta, / Nem szült engem szalonba; / Azért vágyom naponta / Kunyhóba és vadonba.”⁷³ Majd egyre inkább eltűnik minden könnyedség: „Beteg vagyok, süket, vak és vén; / Tanácskozni

ségről alfejezetben közölte a következőkkel együtt: *Ötvenhárom év, Zöld vers a ligetben, 1872. május 1., Ének az öregségről* (AJÖM VI, 1952, 159–160.).

⁶⁸ *Ötvenhárom év* (1870) Életének igencsak nehéz időszaka, „az új évtized küszöbén úgy állott Arany, mint a szedett fa: megfosztva egyik gyermekétől s legrégebb barátjától” – jellemzi ezt az időszakot Voinovich Géza (VOINOVICH, 1938, 221.), (AJÖM VI, 1952, 159, 249.; ARANY J., 2018, 424.)

⁶⁹ Így kezdi ráütő rimes, 1877-ben írt ötsorosát. (Voinovich a Söhajok fejezetbe helyezte AJÖM VI, 1952, 175.; ARANY J., 2018, 504.) „De kiderül, hogy a testi kínoknál még jobban bántja az »impertinens dicsőség«, mely után már csak »Nessus vére« következhet” – írta Arany akkori lelkiállapotáról Barta János (BARTA, 1987, 158.). Ezért volt nagy hírértéke annak, hogy a hallgató, beteg „költő íróasztalában számos kiadatlan költeményt rejtetget, – a szerkesztők ostromolni kezdték. Ő ezt is a csapások közé számította. Ezt a pár sort vetette papírra. Gyulai Pál őrizte meg. Először a jegyzetes kiadásában, 1924.” – kommentálta Voinovich (AJÖM VI, 1952, 254.). Lásd a 29. jegyzetet.

⁷⁰ *Elégiák* (1882) II. darabja (ARANY J., 2018, 532.). Ilyen kegyetlen humorú az *Elégiák* többi darabja is: I. *O nátha, nátha! Grippe!*, III. *Oh rút / Hurut...*, (AJÖM VI, 1952, 178.; ARANY J., 2018, 531–532, 1151.), továbbá a *Szenvedek én* (lásd a 22., 69. jegyzetet) vagy a karlsbadi apróságok csoportja: *Aj-váj* (1868), *Károly császár forrásaihoz, Nőmhöz, Búcsú a fűrdőtől* (1869). Ez utóbbiak külön-külön megjelentek már az 1888-as kötetben – jegyezte meg Voinovich (AJÖM VI, 1952, 148–149., 244–245.).

⁷¹ *Zöld vers a ligetben* (1870. április 2.). Talányos vers – talányos cím, mely csupán két sor, „tánra lejtő ritmusa” (VARGHA, 1973, 328.) „egy »melosz-egyenlet« ahol a rím (s persze és rímbe szö- és hangazonosság és a sarkos jelentésellentét) alkotja az egyenlőségjelet” (SZILI, 1993, 184.). (AJÖM VI, 1952, 160, 249.; ARANY J., 2018, 424.)

⁷² *Aj-váj* (1868) (AJÖM VI, 1952, 148, 244; ARANY J., 2018, 418.).

⁷³ *Szülőhelyem...* (1865 körül) „Be van írva a kapcsos könyvbbe írónnal” (AJÖM VI, 1952, 230.; ARANY J., 2018, 409.).

miért mennék én?” – üzenté Toldynak egy ülési meghívóra.⁷⁴ Hangja egyre inkább elkomorul, már fájdalma szimbólumaként jelenik meg Tantalosz kínja – „Prometheus nem vagyok, de kínját érzem, / Mint régi Tantalusz szomjazva éhezem...”⁷⁵ – *Örökké!* című töredékében, magában rejtve egy el nem készült nagy vers ígését.

Szokatlan „rezonanciával” bírnak a Voinovich által *haláltánc*nak nevezett versek.⁷⁶ Kiváltképpen a születésnapja körül íródottakban merül fel a közelgő halál gondolata: „Ma hatvankét esztendeje annak, / Mikor engem megtettek Johannak, / Esztendeim hát bővibe’ vannak, / Nem sok időt ígerek magamnak.”⁷⁷ A másikat 64. születésnapjára írta, mely a „játék” kedvéért éppen 64 betűből áll: „Nyolcvan év / Ritka szép; / Hetven év / Jó, ha ép; / Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő.”⁷⁸ Ezekből nőtt ki halálsejtésének legszebb és legutolsó, 1882. március 2-án, szintén születésnapjára íródott verse a négyes rímben írt *Sejtelem*,⁷⁹ az életmű záróköve, mely már természetesen nem csak egyszerű „játék” a halál-

⁷⁴ Alcíme: *Egy másik ülési meghívóra* (1880). Lásd: Akadémiai papírszeletek III. (AJÖM VI, 1952, 146.; ARANY J., 2018, 525.) (Szilágyi nem sorolta az *Akadémiai papírszeletek* közzé. A korábbi *Ülési meghívóra* (Toldyhoz) 1875 körül íródott: „Sár van, hó van, köd, fergeteg, / A szegény tag bús és beteg; Nem jöhetnek – / Végezzetek.” Lásd: Voinovichnál: *Akadémiai papírszeletek* IV., Szilágyinál *Akadémiai papírszeletek* II. (AJÖM VI, 1952, 146.; ARANY J., 2018, 428.), továbbá a 10., 19., 29. jegyzet.

⁷⁵ *Panasz*, majd *Örökké* címen jelent meg: erről VOINOVICH, 1938, 251. (ARANY J., 2018, 528.)

⁷⁶ Voinovich megemlítette, hogy Arany összeírta elhalt kortársainak névsorát és végére a *Halotti Beszéd* egy sorát illesztette fraktúr betűkkel: Ysa mend ozchuz iaroc vogmuc (AJÖM VI, 1952, 255.). Egy üres lapra pedig a következő megjegyzést tette: „Minden emberen megtörténik az az injuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának” (ARANY J., 1888, XXX.).

⁷⁷ *Évnapra* I. (1879. március 8.) anagrammát rejt a rímekben: „Ma hatvankét esztende/je annak” Jean. Voinovich részletesen írt a vers mögöttes vonatkozásairól (AJÖM VI, 1952, 255. és AJÖM VI, 1952, 179.; ARANY J., 2018, 513.).

⁷⁸ *Évnapra* II. (1881. március 2.) (AJÖM VI, 1952, 179.; ARANY J., 2018, 526.).

⁷⁹ *Sejtelem* címmel két verse született, a korábbi 1881-ben ([1.] „Ifjúkori munkát öregem ne végezz...” (lásd a 60. jegyzetet) nem sokkal az *Évnapra* című vers után (ARANY J., 2018 529.). A másikat az 1882. évi *Akadémiai Almanach* egyik üres lapjára jegyezte fel: a *Sejtelem* [2] (1882. március 2.) című „felejthetetlen búcsúverset” (Keresztury Dezső). Szilágyi Márton szerint a *Tóth Lőrinc születésnapjára* írt rövidke köszöntő az utolsó Arany vers, nem pedig a *Sejtelem*, mint ahogyan azt Voinovich – nyilván nem véletlenül – legutolsó-nak nyilvánította, és kiadásában összekapcsolta három verssel: I. *Évnapra* (1879. március 8.); II. *Nyolcvan év* (1881. március 2.); III. *Sejtelem* (1882. március 2.). (ARANY J., 1888, XXX., AJÖM VI, 1952, 179.; ARANY J., 2018, 534, 1152.) A *Sejtelem* című vers recepciója igen gazdag, melyből kettőt emelek ki, mégpedig SZILI József (1993) és DÁVIDHÁZI Péter (2009) tanulmányát.

lal: »Életem hatvanhatodik évébe / Köt engemet a jó Isten kérébe, / Betakarít régi rakott csűrébe, / Vet helyemre más gabonát cserébe.«⁸⁰

Arany közéleti–politikai szatírái alkotják a kis versek másik nagyobb csoportját, melyekben személyes jelenléte továbbra is érezhető, még azokban is, amelyek az ő életétől, körülményeitől látszólag független dolgokról szólnak. Ezek a versek szinte mindig egy adott aktuális politikai eseményre reflektálnak. Az 1848-ban átélt kudarcot követően elutasította az aktív politikálásban való részvételt, de leveleiben és politikai szövszeneteiben hangot adott véleményének.

Egyike volt azoknak, akik 1860–1861-ben még abban bíztak, hogy „be lehet nyújtani a számlát” Ausztriának a tizenkét éves önkényuralomért, akkor még azt gondolta: „Bízvást! [...] mi benn vagyunk a fősodorban”. Két év múlva azonban már egészen másként látta a közállapotokat: „...Egész ország csendes, nyúgodt, / Csupa boldogságban elring: / S hogy ne ébredjen, ne ríjon, / Legyezi Ritter von Sch...»⁸¹ Elítélte a külsőséges („Magyar volt a honfi keble, / csak a lába német” – írta *Félmagyarság* című mondacsában)⁸² hazafiaskodást,⁸³ a „talpig magyar időket”, a kérkedőket,⁸⁴ a szájasokat,⁸⁵ a bizalmaskodókat – „urambátyám”-ozókat. Az 1861-es eredménytelen tárgyalások miatt mérhetetlen volt a csalódottsága: „vérmes remények szétfoszlása, vád és önvád mind belefért az új főparancsnok Coronini nevére rögtönzött rímjátékba” (BARTA, 1987, 152.): „Büszke magyar náció! / Nem lesz koronáció, / Későn van már sírni-ríni: / Itt

⁸⁰ J. Soltész Katalin szerint „a tizenegyesben következetesen érvényesül a metszet; szó-átvágó ütemhatár, akár az első és a második ütem között (pl. »Életem hat- | vanhatodik | évébe’«, akár a második és a harmadik ütem” (J. SOLTÉSZ, 1987, 67.). Arany verselésének jellegzetességeit tömöríti a magyaros versformájú négy sorában: „népdalritmust egy takart metszettel és (régies) csoportrímet finom árnyalással” (J. SOLTÉSZ, 1987, 247.).

⁸¹ *Jókaihoz I.* (1861). A rímhívószóából következik, hogy a kipontozott név Schmerlingre utal. Történetéről: „Levelek Jókaihoz” AJÖM VI, 1952, 238. (ARANY J., 2018, 393–394.)

⁸² *Mondacsok I. Félmagyarság* (1860). Az őszikék 49. verse. Az 1860-as években a politikai reményekkel divatba jött a magyaros viselet, de sokaknál felemás módon: attilához pantallót, kaputrokhoz csizmát hordtak, ezt gúnyolta ki Arany, hasonló fricskája a *Cylinder* (1860). Erről lásd AJÖM VI, 1952, 236.; ARANY J., 2018, 377. Lásd még a mondacsokhoz a 9., 20., 23., 26., 30. jegyzetet.

⁸³ „*A hazáról*” (1877) az Őszikék 8. verse. (ARANY J., 2018, 437, 1138.) „Az első versszakban látszólag – epigrammatikus tömörséggel – mindent elmond, amit elmondhat; annál erőteljesebb a második versszak, amely a „hajdanába” időhatározóhoz erős antitézissel csatlakoztatja a jelent, amely merőben más fénybe helyezi a reformkor és szabadságharc korát és a kiegyezését. „A hazáról egy merész szót / Én is ejték hajdanába’, / Mikor annyit is nehéz volt: / Most közömbös lettem s gyáva. // Most!... mikor szabad sajtó van, / És üvölt a pajkos gyermek, / S vénasszony az utc’ajtóban / Nagy-bátran fülébe ordít / A királynak, miniszternek.” (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI, 1997, 120.)

⁸⁴ *Kitör az!* (1862) AJÖM VI, 1952, 132, 239.; ARANY J., 2018, 398.

⁸⁵ *A szájasok* (1878) az Őszikék 45. verse AJÖM I, 1951, 386.; ARANY J., 2018, 507.

van Budán – Coronini.”⁸⁶ A kiegyezés élete legnagyobb csalódását jelentette, az azután kialakult politikai, társadalmi és gazdasági rendszerből hamar kiábrándult, melyről szintén „nem játéknak szánt” fájdalmas feljajdulásai tanúskodnak. „E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De e hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek” – írta Voinovich (AJÖM VI, 1952, 196.).

Politikai rögtönzései elégedetlenségét és ingerültségét tükrözik (1867-ben *A haza sorsa* és a *Demokrata-nóta*, az 1868-as *Hinc illae...*, az 1869-ben született *Az alkotmányos sarjadék*, *Az 1869-i választások* és az *Emlékre*; majd az 1870-es *Az „Üstökös”-nek*). Elsősorban az ellenzéki, kiegyezést támadó demagógia irritálta, szatirikus politikai fricskáinak hátterét az 1868 januárjában keletkezett *Hinc illae...* című epigramma világítja meg talán legélesebben: „Haynaunál, Bachnál gonoszabb e nemzeti kormány; / Ez csak üvölteni hágy: az hivatalt is adott” (ARANY J., 2018, 418. – 1868). Deák Ferenc ellenzékének hangoskodó demonstrációja ellen írta a *Demokrata-nótá-t*: „Deák Ferenc! megélünk mi / Kend nélkül; / Kívánjuk a szabadságot / Rend nélkül” (ARANY J., 2018, 416. – 1867).

Ezekben a reménytelennek tűnő években „aztán akadt egy jelenség, amelyet Arany bizvást érezhetett nemcsak közügynek, hanem a maga ügyének is” (BARTA, 1987, 155.). Ez volt a nyelvtudomány kialakulásának, a nyelvészkedésnek igen éles vitákkal zajló időszaka. Ebbe kapcsolódott be Arany – mégpedig akkor, amikor nemigen szólalt meg másként, mint alkalmi rögtönzéseiben –, s nem mint nyelvész,⁸⁷ hanem olyan nyelvművelőként, aki a magyar nyelvet tudatos nyelvészkedéssel tisztította meg (SZERB, 1935, 439.).

Lelkes olvasója és egy darabig szerzője volt a *Magyar Nyelvőr*nek. Észrevételeket és javítgatásokat tett közé, de idővel annak szélsőségei miatt elhidegült a laptól, és sokszor inkább magát a folyóiratot bírálta a füzetek szélére írt megjegyzéseiben.⁸⁸ Arany érdeklődéssel követte és kommentálta a nyelvújítással és a stílreformmal kapcsolatos Nyelvőr-vitát és az ekkor kialakulóban lévő pozitívista nyelvtudománynak a magyar nyelv szókinccsével, eredetével és összetételével kapcsolatos nézeteit (BARTA, 1987, 155.), s nem utolsó sorban a magyar nyelv eredetéről folytatott diskurzust. A nyelvész urak és a költő közötti – az

⁸⁶ 1861. *Budapesti Hírlap*, 1882. október 28.; ARANY J., 2018, 395.

⁸⁷ Szerb Antal irodalomtörténetében olvashatjuk summázott véleményét: „Arany János és a magyar nyelv, valahogy ugyanazt jelentik” (SZERB, 1935, 381.). Kosztolányi Dezső hasonlóan fogalmazott Arany Jánosról írt esszéjében: „Ő maga a magyar nyelv” (KOSZTOLÁNYI, 1976, 145.).

⁸⁸ „Sokszor gúnyolta a nyelvészek túlzásait, botlásait, a *Nyelvőr* füzeteinek széléin s kezügyébe eső papírdarabokon; ezek együtt vannak *Nyelv és vers* cím alatt” (AJÖM VI, 1952, 215.).

értelmi megismerés és a költői megérzés különbségét 1877 decemberében fogalmazta meg – Szarvas Gábor nyelvhelyességi harcainak idején – *Aisthesis*⁸⁹ című parabolájának befejezésében. Nem minden gúny nélkül állította szembe egymással a nyelvész és a költő szerepét, a nyelv szép és jó használatának törvény általi megítélését: „A nyelvnek is törvényét: / Széppé, jóvá mi teszi: / Nyelvész urak jobban »tudják«, / A költő jobban »érzi«.”

A túlzásokba eső ortológusok és a neológusok vitáit éles hangon, felhorgadó haraggal figyelte, nézeteinek legfontosabb összegzése *Grammatika versben* című költeménye (ARANY J., 2018, 404–405. – 1865). Élete utolsó éveiből fennmaradt *Az orthologusokra* kilenc kis szösszenetből álló epés sorozata,⁹⁰ melyekben mindenfajta végletes nézetet pellengérré állított. Kikelt Simonyiéek szószármaztatásai ellen, melyet Szarvas is megvédett a *Magyar Nyelvőr* hasábjain: „Kisütik, hogy a magyar nyelv / Nincs, nem is lesz, nem is volt; / Ami új van benne, mind rossz, / Ami régi, az meg tót.”⁹¹ Az Akadémia áltudósainak „Nagy munká”-ját is ízekre szedte: ”Szót, ragot és képzőt idegentől mennyit oroztál / Attól fogva, hogy e négy folyam árja itat, / Miklosich és Dankovszky⁹² nyomán s irigyelve babérjok’ / Egy sereg ifju tudós rád bizonyítja mohón. / S minthogy utánok a szláv böngészni valót nem igen hágy, / Most jön a német, oláh, újgörög és talián, / Perzsa, tatár, török és amit száz évig az átkos / újító szellem vak dühe fűrt-faragott. / E nagy munka ha kész (sietős!), a többivel aztán /

⁸⁹ A cím a görög aisztésis (esztétika) érzékelés, észlelés jelentésű szóra utal, mely a vers alcíme: *Megérzés*. Az idézet a vers utolsó versszakából való. Voinovich Géza ennek a versnek a kapcsán részletesen kifejtette Arany és a nyelvészek nézetbeli különbségeit (AJÖM I, 1951, 557.; ARANY J., 2018, 501–502.). Az *Őszikék* 49. verse.

⁹⁰ Arany László a következőket sorolta közéjük: I. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; II. *A magyar nyelv Bonczold csak nyelvész!*; III. *A nagy munka* (ARANY J., 1888, 422.). Voinovichnál: I. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; II. *Boncold csak nyelvész!*; III. *A nagy munka*; IV. *Ahogy indult a nyelvészet árja, Ezután már hát hiába*; V. *Amit Miklosich és Dankovszky s Leschka szerényen*; VI. *Ki van*; VII. *Oh Búdenc, Búdenc!* (AJÖM VI, 1952, 156–157.; AJÖM VI, 1952, 248.). A Szilágyi Márton által összeállított kiadásba (2018) bekerült darabok: 1. *De mivel verba valent usu*; 2. *Kisütik, hogy a magyar nyelv*; 3. *Boncold csak nyelvész*; 4. *A nagy munka*; 5. *Ahogy indult a nyelvészet árja*; 6. *Ezután már hát hiába*; 7. *Amit Miklosich és Dankovszky s Leschka szerényen*; 8. *Ki van*; 9. *Oh Búdenc, Búdenc!* (ARANY J., 2018, 520–522, 1149.).

⁹¹ 1880. Első megfogalmazása: *Nyelvőrök* (AJÖM VI, 1952, 248.; ARANY J., 2018, 520.).

⁹² „Az 1870/80-as években már látható, sok helyen olvasható, hogy a magyar nyelvben vannak átvételek szláv, germán és más nyelvekből, az egyedülinek, a hunnal azonosítható vagy ősi urál-altáji nyelvek egyikeként meghatározható nyelv nem tisztának, hanem szedett-vetett, innen-onnan átvett elemekkel összeállt nyelvként tűnik fel” – erre utal Arany kiszólása a szlavista nyelvészeknek, Dankovszkynak, Miklosichnak és Leschkanak (SZEVEÉNYI, 2015, 20.). Arany szellemesen utal rájuk az első két sorban, mégpedig az orosz és árja szó bújtatásával. A tartalom ebben az esetben nem a „meloszban összeszőtt fonalalakzat, hanem „ideologikus” tartalom (SZILI, 1996, 47.).

Visszamehetsz Magyarom, Scythia téreire” (ARANY J., 2018, 521.). Ugyancsak bántotta a „tősgyökeres magyar szavak, szólások félreértése, téves értelmezése, kiküszöbölése, s ezáltal a nyelv szegényítése” (AJÖM VI, 1952, 248.), ezért fricskázta meg *Az orthologusokra* egyik darabjában Ponori Thewrewk Emilt: „Már ha ki van kártyád, sincsen ki nyelvtudományod, / Nyelvőr! nem nyelv-őr vagy te, ha nyelvi malheur” (ARANY J., 2018, 522.).⁹³ De megkapta a magáét külön-külön Simonyi, Szarvas, Munkácsi⁹⁴ és Budenz⁹⁵ is.

Ebben az időben nagy viták folytak a finnugor rokonságról. Ezzel kapcsolatban mind a mai napig a hazai szakirodalomban félreérthető módon használják az „ugor-török háború” kifejezést. Valójában a magyar nyelv finnugor hovatarozásáról folyt a vita, amelyben Bálint Gábor (VERES, 2007, 116–120.) orientalista nyelvész is részt vett a *Honfoglalás revíziója* című munkájával. Bálint sem mestere, Vámbéry Ármin turkológus oldalán (aki a magyar nyelv török nyelvekkel való rokonságát vallotta), sem pedig Hunfalvy és Budenz mellett (akik a finnugor nyelvrokonság elkötelezettjei voltak) nem foglalt állás. Bálint sok nyelvet beszélő orientalista volt, de mivel Hunfalvyval ellentétben nem volt tisztában az összehasonlító nyelvtudomány akkor kialakulóban lévő modern módszerével, elhibázott következtetéssel állította fel elméletét a magyar nyelv turáni nyelvcsaládba való tartozásáról. Arany Bálint Gábor szélmalomharcát némi malíciával szemlélte: „Igazi vasfejű székely a Bálint: / Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.” A másik: „...Szegény Bálint Gábor, / Boldogtalan góbé; / Amennyit te szenvedsz, / Mi ahhoz a Jóbé!”⁹⁶

Aranynak nemcsak a túlzó és a dilettáns nyelvészekkel kellett megküzdenie, hanem harcolnia kellett az ötvenes évektől az irodalmi életben – feltűnően a *Hölgyfutár* körül – elszaporodott népieskedő epigonokkal, az „álnépies vadzenikkel,” a petőfieskedők veszedelmes hadával, a fűzfapoétákkal: „Iszonyú sok

⁹³ Voinovichnál VI., Szilágyinál a 8. Bővebben lásd: VOINOVICH, 1917, 157.; VOINOVICH, 1938, 327.

⁹⁴ *Az orthologusokra* III., IV., V. vonatkozik Munkácsi Bernátra (AJÖM VI, 1952, 156–157, 248.). Szláv kölcsönszavakat taglaló értekezésére Arany megjegyezte: „Ahogy indult a nyelvészet árja: / Árpád nyelve csak ferdített árja” (AJÖM VI, 1952, 157.; ARANY J., 2018, 521.). Szarvas Gábornak egy hasonló cikkéhez odabiggyesztette: „Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejembe, soha sem lett volna belőlem – tót író” (BARTA, 1987, 157.).

⁹⁵ Amikor a *Magyar Nyelvőr* üldözni kezdte a nyelvújításnak nemcsak torz, hanem már használt és meghonosodott szavait, őket is tollára tűzte: „Oh Búdenc, Búdenc! magad is már mennyire túlmensz, / Nézd fiadat, Simonyit! Elhagya, rád se konyit” (AJÖM VI, 1952, 157.; ARANY J., 2018, 522.).

⁹⁶ *Akadémiai papírszeletek* III. 1. *Budenzhez*; 2. *Bálint Gábor röpiratára* (1878). Történetéről: AJÖM VI, 1952, 243–244. (AJÖM VI, 1952, 146–147.; ARANY J. 2018, 511–512, 1148.) Továbbá 10., 29. jegyzet.

lerúdálni való állat kezdi a bogáncs-kórót a Parnasszus körül” – (ARANY J., 1888, 239.) panasolta Szilágyi Sándornak (1850. október 21.), bosszúsán olvasva az ízlésromboló faragványokat, s a szatíra fegyverével lépett fel ellenük. Így született meg a *Vojtina levelei öccséhez* (ARANY J., 2018, 164.), melyben Vojtina álarcába bújva kigúnyolta, és a verstan elemeiről oktatta ki őket, s hogy az ilyen költészet olvasói is megkapják a magukét, új típust vonultatott fel: *Magyar Misit* (ARANY J., 2018, 234–235.). Mindemellett hasonló célzattal íródtak nagy versei: például a *Falusi mulatság* (ARANY J., 2018, 49–51.), *A kis Pokol* (ARANY J., 2018, 208–209.), a *Lisznyai Kálmánnak* (ARANY J., 2018, 221–223.), az *Ejnye!* (ARANY J., 2018, 429.), a *Báró Kemény Zsigmondhoz* (ARANY J., 2018, 405–408.), *A reggel* (ARANY J., 2018, 528–529.). Ezek hangnemét folytatta irodalmi vonatkozású bökverseiben (szösszeneteinek tematikailag negyedik csoportjában), a verstan elemi szabályait nem ismerő dilettáns versfaragókat, rímkovácsokat leckéztetve meg bennük, akik oly gyakran csak tisztarímeket vagy leoninust használtak, nem beszélve azokról, akik verseiket csupa azonos magánhangzós szavakból állították össze. Ellenük íródott *A hangsúlyosok hexametere* és a *Hangsúlyos verselés*,⁹⁷ továbbá például a *Formai nyűg* című kétsoros: „Pongyola járású lovatat fékez meg erősen: / S lépni tanul büszkén, tánchoz emelve nyakát.”⁹⁸ Nem véletlen, hogy a *Vojtina második levele* (ARANY J., 2018, 169–174.) után tanulmányba kezdett az asszonánról, melyet majd csak 1854-ben közölhetett.⁹⁹

Összegzésképpen elmondjuk, hogy az Arany-életműben ezek az epigrammatikus sóhajok, önkéntelen vallomások, gúnyos kitérősek a nagy epikus művek árnyékában, mintegy a líra határmezsgyéjén húzódnak meg. Felszaporodásuk az 1860-as évekre tehető, összefüggésben költői–alkotói válságával, melynek okát ő maga is, majd később legtöbb magyarozója magánéleti, politikai vagy pszichológiai okokban kereste. Somlyó György, a költészetről és az irodalomtudományról oly sokat tudó „tudós” költő, tovább árnyalta és tágabb európai költészeti kontextusba helyezve elemezte a hallgatás okát. Arany számára a hallgatás évtizede – a fentebbi meghatározókon túl – egyben az írás, a költészet művelésének kérdésessé válásának, akkor vadonatúj „kételyekkel körülzárt terepe, amely egy új költői hang megtalálását, egyben a modern költészet megszületését is jelentette. Arany ezek alatt a vajúdó évek alatt a modern költészet önmagán túllépő (mindmáig utolérhetetlen) előfutárává vált” (SOMLYÓ, 1982, 11–31.).

⁹⁷ 1880. AJÖM VI, 1952, 158, 248.; ARANY J. 2018, 522, 1150.

⁹⁸ 1877. AJÖM VI, 1952, 158, 248.; SZILÁGYI, 2018, 502. Az *Őszikék* számozatlan darabja.

⁹⁹ Valami az asszonánról. Megjelent először a *Pesti Röpívek* X. számában, de a lap megszűnése okán csak fele részben. A teljes tanulmány az *Új Magyar Múzeumban* jelent meg (*A Magyar Akadémia Közlönye*, 1854, III, Pest, Emich, 240–245.). Ezt követte *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmánya 1856-ban, melyek a magyar verselmélet terén alapvető fontosságúak.

IRODALOM

AJÖM

- 1951 *Arany János Összes Művei I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1952 *Arany János Összes Művei VI. Zsengék. Töredékek. Rögtönzések. 1839–1859.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1963 *Arany János Összes Művei XII. Prózai művek 3. Glosszák. Szerkesztői üzenetek. Szerkesztői megjegyzések. Előfizetési felhívások.* Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2004 *Arany János Összes Művei XVII. Arany János levelezése (1857–1861).* Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas Kiadó.
- 2014 *Arany János Összes Művei XVIII. Arany János levelezése (1862–1865).* Sajtó alá rendezte ÚJ Imre Attila. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.
- 2015 *Arany János Összes Művei XIX. Arany János levelezése (1866–1882).* Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

ARANY JÁNOS

- 1856 *Kisebb költeményei I–II.* Pest, Heckenast.
- 1867 *Összes Költeményei VI. Elegyes költői darabjai.* Pest, Ráth Mór.
- 1883–1885 *Összes Munkái I–VIII.* Budapest, Ráth Mór.
- 1888–1889 *Hátrahagyott iratai és levelezése I–IV.* Budapest, Ráth Mór.
- 2016 *Arany János Lapszéli jegyzetek. Folyóiratok I.* Sajtó alá rendezte bevezető, jegyzetek HÁSZ-FEHÉR Katalin, szerkesztette KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. /Arany János Munkái, kritikai kiadás./
- 2018 *Összes költeményei I–II.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

ARANY JÁNOS [Szalontai]

- 1879 Szójátékok. *Magyar Nyelvőr*, VIII, 381–382.

ARANY LÁSZLÓ

- 1888 Bevezetés. Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése I. In: *Arany János Hátrahagyott versei.* III–XXI. Budapest, Ráth Mór.

BABITS Mihály

1917 Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből. *Nyugat*, 10, 5, (március), 432–437. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

BAJZA József

1828 Az Epigramma' theoriája. *Tudományos Gyűjtemény*, VII, 24–61.

BALLAGI Mór

1867 *A magyar nyelv teljes szótára* I–II. Pest, Franklin.

BARTA János

1987 A líra peremén. Arany János apróműfaja. In: Uő: *A pálya végén*. 149–163. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

2003 *Arany János és kortársai* I–II. *Arany-tanulmányok*. Válogatta és sajtó alá rendezte IMRE László. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem. /Csokonai Könyvtár 27./

BEKE József

2017 *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* I–III. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége.

BISZTRAY Gyula

1959 Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958). *Magyar Könyvszemle*, 75, 1, 23–46.

1961 Arany János két kis rímjátéka: Pótlásul Összes költeményei-hez. *Irodalomtörténet*, 49, 458–459.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

1862 *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, Emich Gusztáv.

CSÖRSZ RUMEN István

2013 Gúnyos-gúnytalan: Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához. In: AJKAI Alinka – BAJÁKI Rita (szerk.): *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. 113–120. Vác, Mondat Kiadó.

Csűrös Miklós

2017 *Világol tiszta fénye. Arany János szellemujja*. Budapest, Nap Kiadó.

DÁVIDHÁZI Péter

2009 A Sejtelem, avagy a költészet vigasza. *Holmi*, 21, 10, 1326–1347.

DE MAN, Paul

1997 Az önéletrajz mint arcrongálás. Fordította FOGARASI György. *Pompeji*, 2–3, 93–107.

GAZDA István

2008 Az akadémikus melegre vágyik: A főtitkár [Arany János] rímmentes napjai. In: FORRAI Judit – GAZDA István – KAPRONCZAY Károly – MAGYAR László András – VARGA Benedek – VIZI E. Szilveszter (szerk.):

Ditor ut ditem: Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára. 207–232. Budapest, Tudománytörténeti Intézet; Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 75./

HAJDU Péter

2009 *Epigramma.* Lexikon – Szépművészeti Múzeum Antik gyűjtemény. <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?s=R%C3%B3mai%20epigramma> (utolsó letöltés 2018. november 29.)

HÁSZ-FEHÉR Katalin

2012 Szövegihletek Arany költeményeiben. In: PUSZTAI Bertalan (szerk.): *Médiomok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* 156–178. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

ITTZÉS Nóra (főszerk.)

2011 *A magyar nyelv nagyszótára* I–VI. Besz–by. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

J. SOLTÉSZ Katalin

1987 *Arany János verselése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KATONA Imre – SIMON Zoltán – VARGA Imre

1955 *A rigmusköltészet.* Budapest, Művelt Nép.

KÜLLŐS Imola

2004 A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia*, 115, 4, 405–433.

KOROMPAY H. János

2000 Arany László zárójelei: Arany János levelezésének textológiájához. *Holmi*, 12, 60–63.

2012 Arany János keresztje: a kitüntetés. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXVI, 5. 593–628.

KOSZTOLÁNYI Dezső

1976 Arany János. In: Uő: *Látjátok feleim.* 137–165. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

LÖVÉTEI Lázár László

2009 *Arany versek. Szélgjegyzetek Arany Jánoshoz.* Csíkszereda, Hargita Kiadó.

LUKÁCSY Sándor – MÓSER Zoltán

1999 Egy bokorról, egy csalogányról, egy méhecskéről és két epigrammáról. Lukácsy Sándor és Móser Zoltán beszélgetése. *Új Forrás*, 31, 3, 44–47.

NACSÁDY József

1978 A „hallgató” Arany és az „őszikék”. *Acta historiae litterarum hungaricarum*, XVI, 3–16.

NÉMETH László

1939 *Kisebbségben*. Budapest, Első Kecskeméti Hírlapkiadó.

PAJOR, István

1862 Az epigramm magyar nevééről. *Vasárnapi Ujság*, 9, 14, 1862. április 6. 164.

PAP Ignác [PAPP Ignác]

1828 *Magyar poézis, Alapúl a' verselni Kivánók kedvéért*. Weszprém, Számmer Alajos.

1846 *Elemi költészetten, segédkönyvül költészetet hallgatók számára*. Pest, Jesztány Totth János nyomtatása.

PETRI György

2005 A lírai hős leszerel? Interjú Petri Györggyel. (Kérdező Domokos Máttyás.) In: RÉZ Pál – LAKATOS András – VÁRADY Szabolcs (szerk.): *Petri György munkái III. Ősszegyűjtött interjúk*. 12–36. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

PETZ Aladár

1985 *Ókori lexikon I*. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat.

S. VARGA Pál

2017 Vers és (életrajzi) kontextus. Az 1860 után keletkezett Arany-versek datálásának néhány tanulsága. In: GÁBORI KOVÁCS József – MAJOR Ágnes (szerk.): *„és palota épül a puszta beszédből”*. *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. 30–42. Budapest, Reciti Kiadó.

SOMLYÓ György

2011 Hallgatni Arany. Vázlat egy nagyobb tanulmányhoz. In: Uő: *A költészet ötödik évada. Tanulmányok (1981–1987)*. Budapest, Magvető Kiadó.

SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László

1997 *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*. Budapest, Helikon Kiadó. <http://real.mtak.hu/43137/1/Kis%20Magyar%20Retorika.pdf> (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

SZÁSZ Károly

1882 Arany Jánosról. *Vasárnapi Ujság*, XXIX, 4, 1882. október 22. 694–695.

SZEMERKÉNYI Ágnes

1977 Bökvers. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon 1. A–E*. 362. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENDREY Zsigmond

1930 Nevetőfejfák: motívum- és típus tanulmány. *Népünk és Nyelvünk*, 2, 194–207.

1931 A népi felirat-költészetéről. *Népünk és nyelvünk*, 3, 43–52.

SZENTMIKLÓSSY Alajos

1830 *Bökversek. 'S Esmék a' magyar nemzeti szín' s szellem védelmének ügyében egy művész' tévedései' s alaptalan gúnyai ellen Honvárytól.* Pesten Fűskúti Landerer Lajosnál.

SZÉPE György

1969 Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról. *Magyar Nyelvőr*, 93, 1, 1–32.

SZEVERÉNYI Sándor

2015 A finnugor „mítosz”. In: HUBBES László – POVEDÁK István (szerk.): *Új magyar mitológia.* Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. <http://real.mtak.hu/29257/1/Szever%C3%A9nyi-1.pdf> (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

SZERB Antal

1935 *Magyar irodalomtörténet* I–II. Budapest, Révai.

SZILÁGYI Ferenc

1979 Egy Arany-szösszenet eredeti szövege. *Irodalomtörténet*, 11, (61), 2, 436–440.

SZILÁGYI Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka, Irodalmi művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, 11, 5, 53–62.

2004 Nyitott kérdések az Arany-filológiában. *Irodalomtörténet*, 35 (85), 3, 367–379.

2005 Arany János és a sírversek. In: CSÖRSZ RUMEN István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* 167–179. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék. /Artes populares 21./

SZILI József

1993 Négy utolsó verssor. *Irodalomtörténet*, 24 (74), 1–2, 152–213.

1996 Arany-féle ördöglakatok. Logosz–mátrix. In: Uő: *Arany hogy istennül.* *Az Arany-líra posztmodernsége.* 46–56. Budapest, Argumentum Kiadó.

SZILY Kálmán

1902 *A magyar nyelvújítás szótára. A legkedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása. <http://mek.niif.hu/13200/13278/13278.pdf> (utolsó letöltés: 2018. november 29.)

SZÖRÉNYI László

- 2004 *Álmaim is voltak, voltak. Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2016 „De mi híja látszik a mélylő tengernek” – Arany János születésének 200. évfordulója elé. *Élet és Tudomány*, 71, 52–53, 1644–1646. <http://real.mtak.hu/46169/> (utolsó letöltés: 2018. november 29.)
- 2017 *Arany János, ha jegyzetel. Forrás*, 49, 3, 28–38.

TARJÁNYI Eszter

- 2013 Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága: Bolond Istók. In: Uő: *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* 198–211. Budapest, Universitas – Editio Princeps Kiadó.

TÓTH Béla

- é. n. *A magyar anekdotakincs IV.* Budapest, Singer és Wolfner kiadása.

VAJTHÓ László

- 1942 *Arany János és a magyar rím* (Részlet egy nagyobb értekezésből). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 52, 2, 109–131.

VARGHA Balázs

- 1953 *Arany János Összes Művei I–VI. Irodalomtörténeti Közlemények*, 57, 1–4, 359–366.
- 1969 *Arany János Budapestje I. Budapest folyóirat*, 1969, 7, 8, 21.
- 1973 „Állok Dunánk, szélén, a pesti parton”. Irodalmi városkép. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1975 *Kincsház – leltárihánnyal. Arany János levelezésének kritikai kiadása I. Új Írás*, XV, 9, 69–78.

VELLEDITS Lajos

- 1916 *Szentmiklóssy Alajos Bökversek című munkája. Irodalomtörténet*, 5, 7–8, 281–286.

VERES Péter

- 2007 *Ósmagyarok a Kaukázus előterében, különös tekintettel Bálint Gábor kaukázológiai munkásságának tükrében.* In: OBRUSÁNSZKY Borbála (szerk.): *A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia kiadványa.* 112–130. Budapest, Táltos Kiadó.

VOINOVICH Géza

- 1917 *Arany János széljegyzetei a Nyelvőrben. Magyar Nyelv*, 13, 5, 155–161.
- 1938 *Arany János életrajza 1860–1882.* 3. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

JUDIT CZÖVEK

ON THE PERIPHERY OF LYRIC POETRY: LIGHT VERSES AND
JÁNOS ARANY

Light verse is a poetic genre. According to its common definition, it is an epigrammatic, whimsical – sometimes even sarcastic – concise, casual composition with a punchline, ridiculing oddities and failures and relating to topical issues. This definition, however, is not necessarily the most accurate: neither the epigrammatic nature, nor brevity, nor the lack of aesthetic appeal are inherent features of the genre. Its genealogy can be traced back to the Roman Empire: its formal antecedents can be found in the epigrams of Martialis (e.g., *Liber spectaculorum*) (the original Greek meaning of *epigramma* is 'written upon', 'inscription', which was differentiated into three basic types: satiric, elegiac, and laudatory or monumental). As it does not have formal requirements, the genre leaves a lot of room for improvisation, witty retorts, whimsical, facetious rhymes, and so the great lyricists of the world were not above playing around with it. It had a great impact in Hungarian literature even prior to Arany, such as on Janus Pannonius, Bálint Balassi, Miklós Zrínyi, Dániel Berzsenyi, Ferenc Kölcsey, and Mihály Vörösmarty. The presentation examines the lesser-researched occasional improvisations, morsels, tidbits, and „adages” (*'mondacs'*) in János Arany's poetry that lie on the periphery of his lyric poetry.